

Акмал МИРАВАЗ ўғли

МУСУЛМОН УЧУН ЗАРУР БИЛИМЛАР

ТОШКЕНТ – 2023

УЎК 28

КБК 86.38

М 53

Ушбу китобда динимизнинг асоси бўлган илм ва унинг саккиз қоидаси, дил ва имон манзиллари, тақдир, фатво ва унинг аҳамияти, сотиладиган нарса ҳукмлари, мол, мулкчилик, битимлар ҳамда тиб қоидалари ҳақида аниқ маълумотлар берилди.

Ушбу мавзулардаги масалаларга барчамиз ҳар куни, ҳар қадамда дуч келамиз. Бу борада китоблар кўп, адабиётлар бисёр. Лекин бу масалаларни яхлит ҳолда ифода этиб берган асарлар санокли. Ушбу асарлар сафига «Муслмон учун зарур билимлар» китоби қўшилди. Ушбу китоб барчага манзур бўлади, деган умиддамиз.

Акмал МИРАВАЗ ўғли

Муслмон учун зарур билимлар / муаллиф А. Мираваз ўғли; – Тошкент: Movarounnahr, 2023. – 224 б.

Масъул муҳаррир:

Музаффар КОМИЛОВ

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2020 йил 24 январдаги 504 -сонли ҳулосаси асосида нашрга тайёрланди.

© Акмал Мираваз ўғли

ISBN5-560-12-9943-978 © “Movarounnahr”, 2023

СЎЗ БОШИ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Илм инсонга тўғри йўлни кўрсатувчи, саодат калитларини инъом этувчи, зулматдан нурга олиб чиқувчи воситадир. Илм ишончли ҳамроҳ, мушкул пайтларда сирдош, ғамгин онларда доно маслаҳатгўйдир. Унинг фазилатлари шу қадар кўпки, инсон илм ўрганиб, унга амал қилган сари бунга англаб етаверади.

Ислом – илму маърифатга тарғиб қилувчи дин. Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламга нозил қилинган дастлабки оятларда илм олишга ундалганининг ўзи ҳам Ислом илму маърифат дини эканининг ёрқин далилидир:

﴿ اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ ﴾

«Ўқинг (эй, Муҳаммад! Бутун борлиқни) яратган зот бўлмиш Раббингиз исми билан!» (Алақ сураси, 1-оят).

Қуръони карим ҳамда ҳадиси шарифда илмга тарғиб қилинган, илмсизлик қораланган. Илк нозил бўлган оятда ҳам «Ўқи!», «Ўқи!» деб буюрилади. «Илм» сўзи Қуръони каримда 811 ўринда турли маъноларда келади.

Абдуллоҳ ибн Аббос розияллоҳу анҳумо бундай деган: **«Сулаймон алайҳиссаломга илм, мол-дунё**

ва подшоҳликдан бирортасини танлаш ихтиёри берилганида, у зот илмни танлади. Натижада Аллоҳ таоло унга илм билан бирга мол-дунё ва подшоҳликни ҳам қўшиб берди» (Имом Дайлабий ривояти). Зеро, илм – ақл чироғи. Илмли кишининг йўли доимо чароғон бўлиб, у ҳамма ерда қадрланади.

Тамаддун, тараққиёт, ривожланиш ҳам бевосита илмга боғлиқ. Ҳазрат Али розияллоху анху бундай деганлар: «Илм мол-дунёдан яхшидир, чунки илм сени ножоиз ишлардан сақлайди. Молни эса ўғрилаб кетмасликлари учун ўзинг қўриқлайсан. Мол-дунё сарф қилинса, камаяди, илм эса тарқатиш билан янада зиёда бўлаверади».

Ҳадиси шарифда: **«Ким илм талаб қилиш учун йўлга чиқса, то уйига қайтиб келгунича у Аллоҳ йўлидадир»** (Имом Термизий ривояти), («Сунани Термизий, «Илм талаб қилиш боби, 2859-ҳадис»), дейилган.

Имом Бухорий бобомиз: «Дунёда илмдан бошқа нажот йўқ ва бўлмагай» («Ал-адаб ал-Муфрад» асарини), деганлар. Ушбу сўз том маънода замонавий дунёнинг шиорига айланди. Замонлар ўтиши билан бу иборанинг долзарблиги ортса ортдики, асло камайгани йўқ. Олтинга тенг бу айтим айнан бугун учун, барча даврлар учун сўзлангандек, гўё.

Шиддат билан ривожланаётган бугунги давринсонга моддий эҳтиёжларини қондиришдек зурриятлар қаторига сув ва ҳаводек керак илмни ҳам қўшдики, шу туфайли у ўзлигини англаб, тараққиёт

сари дадил қадам қўймоқда. Таъбир жоиз бўлса, уммонлар қаърига шўнғиш, коинотни забт этиш ҳам айнан илмнинг махсули эканини бугун ҳеч ким инкор эта олмайди.

Истиқлол туфайли юртимизда инсониятни бағрикенглик, поклик ва меҳр-оқибатга чорловчи муқаддас динимизни асраб-авайлашга, ёш авлод-ни халқимизнинг миллий ва диний қадриятларига ҳурмат-эҳтиром руҳида тарбиялашга алоҳида эътибор қаратилаётир.

Ёвузлик устидан эзгулик, разолат устидан адолат, ёмонлик устидан яхшилик ғалаба қозонгани сингари илм ҳам ҳамиша жаҳолатдан устун келган. Ислом илмсизлик ва жоҳиликни қоралайди. Жаҳолат ҳаётимизни барбод, турмушимизни касод қиладди. Маърифат эса қалбга сайқал бериб, маънавиятимизни гўзаллаштиради, шон-шухрат келтиради.

Ҳакимлар илмни дуру гавҳарга ўхшатадилар. У чиғаноқ орасида ётгани ёки денгиз тубига яшириниб олгани билан қимматли эмас, балки юзага чиқиб инсонларга фойда бергани билан қадрлидир.

Ушбу китобда муқаддас Ислом динимизнинг долзарб масалалари – илм ўрганиш қоидалари, фатво бериш тартиб-таомиллари, савдо-сотик, тиббиёт каби долзарб масалалар атрофлича муҳокама қилиниб, ўқувчига тушунарли, содда тарзда баён этилган. Айрим масалалар савол-жавоб тарзида берилгани унинг янада ўқишли бўлишини таъминлайди.

Китобдан ўзингиз учун бирор манфаат топсангиз, Аллоҳ таолодан деб билишингизни ҳамда шу

манбани сиз, азиз ўқувчи қўлига етиб боришига сабабчи бўлган барча инсонларни дуои хайрлар қилишингизни сўрайман.

Музаффар КОМИЛОВ,
тарих фанлари номзоди, доцент

ИЛМ БОБИДА СЎЗ...

БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИМ

Исломда илм олиш масаласи имон масаласидан кейинги ўринда туради. Бунга сабаб илм туфайли имонимизни, ақидамизни, амалларимизни тўғрилаймиз. Инсон, аввало, Аллоҳ таолога имон келтиришга шошилмоғи, сўнгра имонни илм билан муштаҳкамламоғи зарур. **Илм олишда асосан, 2 та йўл бор:**

1. Устозлар ҳузурида ўтириб илм олиш.

2. Билмаганини сўраб ўрганиш.

Саҳобалар илм олишнинг ҳар икки усулидан фойдаланишган. Уларнинг баъзилари ҳар куни Пайғамбар алайҳиссалом ҳузурларида бўлиб, у зотдан илм олишга ҳаракат қилсалар, баъзилари бундай имкониятга эга бўлмаганлари сабабли баъзида у зотнинг олдиларига келиб, ўзларини қизиқтирган масалалар ҳақида сўрашарди. Одамлар динни ўрганиш, илм олиш учун узоқ жойлардан, чўлу саҳролардан Расулуллоҳнинг олдига келишар, уларнинг келишидан мадиналик саҳобалар қувонишарди.

Айниқса, аёл саҳобаларнинг илм олишга иштиёқлари таҳсинга сазовор эди. Улар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан ўзларига муайян кунни белгилаб, ўша куни динни ўргатишларини сўрашар, дарс жараёнида пайдо бўлган саволларни гоҳ Расулуллоҳнинг аёллари орқали сўраттирсалар, гоҳида бевосита Пайғамбар алайҳиссаломнинг ўзларидан сўраб билиб олардилар.

Қуръони Каримнинг «Мужодала» сураси ана шундай савол-жавобларнинг бири билан бошланади. Бунга яна бир қанча мисоллар келтириш мумкин. Хулоса шуки, илм олиш ҳар бир мўмин-мусулмонга фарз. Шундай экан, илм олишга интилиш кундалик вазифамизга айлансин. Зеро, амалларнинг шариатга мувофиқ бўлиши илмга боғлиқ.

Қуйида илм талаб қилиш бўйича **8 қоида** ҳақида қисқача тўхталмоқчимиз.

Биринчи қоида: ниятни тўғрилаш

Илм ўрганиш – улуғ ибодат. Илмсиз ҳеч бир амал мукаммал бўлмайди. Шу боис улуғларимиз: «**Илм – сўз ва амалдан олдин**» деганлар. Демак, илм ибодат, ибодат эса ниятсиз бўлмайди. Ният эса соф, ихлос билан бўлиши зарур. **Холис ниятга** эришиш йўлида **2 та ғов** бор:

1. Илмни дунё топиш учун ўрганиш.

2. Илмни обрў топиш воситасига айлантириш.

Бу иллатларни қандай аниқлаш мумкин? Уларни қандай бартараф этиш лозим? Аввало, ҳар бир инсон ўз ҳолини ўзи яхши билади. Қолаверса, унинг хатти-ҳаракати ҳам кўп нарсани аниқлашга ёрдам беради. Агар шогирд бошқалардан эшитиб олган нарсалари билан фатво беришга, дарс беришга, 2-даражали ишлар билан машғул бўлишга, ўрганганига амал қилишдан кўра гапиришга кўпроқ мойил бўлса, билингки, унинг нияти холис бўлмаган. Аллоҳнинг ҳикмати туфайли бундайларнинг илмида барака, сўзида таъсир, юзида нур бўлмайди. Бундай ҳолатдан Аллоҳ асрасин.

Иккинчи қоида: ақида ва фикҳ

Умр – қисқа. Шу боис талаба, аввало, асосий илмга эътибор қаратмоғи лозим. Бу илмларнинг асосини ақида, тавҳид илми ташкил этади. Бу билан жаннатга киришнинг бош шарти – имон тўғриланади. Кейинги ўринда фикҳ илми туради. Бу билан эса яна бир шарт – амаллар ўнгланади. Зеро, Аллоҳ таоло Қуръони каримда:

﴿وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ وَيَعْمَلْ صَالِحًا يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا﴾

«Ким Аллоҳга имон келтирса ва яхши амал қилса, (Аллоҳ) уни остидан дарёлар оқиб турадиган, улар абадул-абад қоладиган жаннатларга киритур» деб марҳамат қилади (Талоқ сураси, 11-оят).

Пайғамбар алайҳиссалом Муоз ибн Жабални Яманга жўнатаётиб, у ердагиларни аввало, Аллоҳнинг бирлиги (тавҳид)га, буни қабул қилишгач, намозга (фикҳга) чақиришни буюрган эдилар (Имом аҳмад ибн Ҳанбал ривояти).

Учинчи қоида: аввалгилар йўли

Илм эгаллашда, хусусан, ақида мавзуларини ўрганишда аввалгилар, яъни тарихда, илм ўрганиш ва унга амал қилишда ибрат бўлган саҳобалар ва уларнинг шогирдлари йўлидан бориш. Уларнинг илмлари, фикр ва тасаввурларига таяниш.

Исломнинг асл манбаи Қуръон, ундан кейин суннатдир. Ҳар кимнинг ёзган китоби, фикри манба

ҳисобланавермайди. Шундай бўлгач, тўғри йўлдан тоймаслик учун Қуръон оятлари тушишига гувоҳ бўлган, ҳадислар айтилаётганда ҳозир нозир бўлган, Қуръон маъноларини бевосита Пайғамбар алайҳиссаломдан ўрганган саҳобалар ва уларнинг издошлари йўлидан борсак, ақида мавзуларини улар тушунгандек тушунсак, адашмаймиз, иншоаллоҳ.

Тўртинчи қоида: мазҳаб

Мазҳаб “йўл” демак. **Ислом Қуръон ва суннат асосига бино қилинган.** Бу асосларни тўғри ўрганиш, идрок этиш эса шарҳга, тушунтиришга муҳтож. Тушунтиришлар эса турли-туман. Турфа фикрлар орасида гангиб қолмаслик учун эса, илм толиби маълум йўлни, яъни мазҳабни тутиши лозим. Бундай усул ҳали йўл бошида турган, илми оз шогирднинг ҳар хил боши берк кўчаларга кириб қолмасдан, фикрлар гирдобида ботиб қолмасдан, ФИҚҲ илмини осонлик билан эгаллаб олишига кафилдир. Диёримизда ишончли тўрт мазҳабдан бири – **ҲАНАФИЙ** мазҳабига амал қилинади.

Бешинчи қоида: холислик

Аллоҳ таолонинг наздида холис бўлмаган амалларнинг қиймати йўқ. Шу боис инсон ҳар доим холислик сари интилмоғи лозим. «Холислик» деганда, инсоннинг ҳар бир амалга ихлос билан, ҳар бир масалага эса адолат билан ёндашуви, ҳақиқатни доимо қабул қилишга тайёр туриши тушунилади. Аксинча, кишининг бирор масалага адолатсиз ёндашуви, ҳужжат-далилларга менсимай қараши, ўз фикрига кўр-кўрона ёпишиб олиши ёки

ўзининг асоссиз фикрини, асосли фикрдан устун қўйишга оёқ тираб олиши унинг нохолислигидан дарак беради. Бу ўта ҳавфли, хатарли ҳолат бўлиб, илм толиби бундан сақланиши лозим.

Олтинчи қоида: амалиёт

Илм – Аллоҳ розилигига элтувчи йўл. Лекин у амалий бўлгандагина кўзланган мақсадга эришилади. Ўрганилаётган илмнинг самараси ҳаётда кўриниши, инсонларга нафи тегиши керак. Чунки илм бу – мияга жамлаб олинадиган, ҳаётда ҳеч қандай аҳамият касб этмайдиган, киши турмушига таъсирсиз фикрлар жамланмаси эмас. Шубҳасиз, ҳар қандай илмнинг назарий ва амалий томонлари бор ва булар бир-бирига чамбарчас боғлиқ. Бироқ илмнинг барчасини назариядан, кераксиз майда-чуйдалардан иборат қилиб қўйиш мумкин эмас. Дарвоқе, умр қисқа, шунинг учун ҳам ўрганаётган илмимизнинг амалий қисмига, яъни ҳаёт учун зарур қисмига асосий эътиборимизни қаратишимиз керак.

Еттинчи қоида: босқичма-босқичлик

Бу энг муҳим қоидалардан бири. Илм бир сакраб етиладиган нарсаси эмас. Илм нарвонларидан аста-аста кўтарилиш ўрнига, сакрашга тушган шогирд оёғини синдириб олиши турган гап.

Ҳар бир уйнинг ўз эшиги бор. Уйларга эшигидан келсангизгина ичкарига кира оласиз. Дунёнинг ишлари ҳам ана шундай. Илм уйига эшикдан эмас, тешикдан келганлар ўзларидан ўпкаласинлар.

Ҳар бир юртнинг илм ўргатиш ва ўрганишда

риоя қилинадиган ўз кетма-кетлиги бор. Бунда ўша жойдаги ижтимоий ҳолат, ўқувчининг савияси, китоб-дарсликларнинг оддийдан мураккаблик сари кўтарилиши ҳисобга олинади. Буни, албатта, ўз диндан етарли даражада хабардор, замонасини яхши билган олимларгина белгилайдилар.

Саккизинчи қоида: устозлар этагидан тутиб

Ҳар бир соҳанинг ўз билимдони ва мутахасиси бўлади. Илм талаб қилиш йўлига кирган киши ана шундай билимдон устозлар этагидан тутиши лозим. Биз устоз деганда, умрини илмга бағишлаган, ҳаёт тажрибаси катта инсонларни назарда тутамиз. Ҳар доим дарс беришга ишқибоз, оимлик даъвоси билан чиқувчилар учраб туради. Қўлингиздан келса, бундай кишилардан ўзингизни тортиб, юқорида сифати келтирилган устозлардан илм олинг. Бу йўлда вақтингиз ва маблағингизни аяманг. Бу билан сиз уларнинг ҳам илмларидан, ҳам одобларидан фойдаланасиз ва икки дунё саодатига эришасиз, иншоаллоҳ.

ҚАЛБ БОБИДА СЎЗ...

Дил ва имон манзиллари

Энг узоқ ва энг яқин йўлнинг манзиллари

Аллоҳ ва банда орасидаги йўл, масофа қанча? Ким бу йўлни тўғри танлайди-ю кўзлаган манзилига етиб бора олади?

Бу ҳар бир мўмин-мусулмоннинг дилига ўрнашган ва ҳамиша уни ҳаяжонга солган, умидлантирган, ҳаракатга ундаган ва баъзан ҳижолатга солган саволлардир.

Қўлингиздаги рисола шу саволларга жавоб излаш ва Аллоҳ насиб этса, излаган жавобни топишга восита бўлса, ажаб эмас. Аллоҳ хоҳласа, рисола ақлимизни тўлдириб, ҳиссиётимизни жўш урдириб, энг яқин ва айни вақтда энг узоқ йўлдаги дилимиз ва имонимиз манзилларидан хабардор бўлишимизга ёрдам беради деган, умиддамиз.

Бу мақом ва манзиллар хусусида улуғ олимларимиз ўзларининг асарларида муфассал тўхталиб ўтганлар.

Лекин биз бу мақом ва манзилларнинг энг асосийлари ҳақида иқтидоримиз етганича ва рисола-миз имкони доирасида сўз юрита олдик, холос.

1. Аллоҳ нозил қилган барча илоҳий китоблар мазмуни Қуръонда жамланган. Қуръоннинг мазмуни эса “Фотиҳа” сурасида, Фотиҳанинг мазмуни **“Сенгагина ибодат қиламиз ва Сендангина ёрдам сўраймиз”**, оятида жамлангандир. Оятнинг ярми Аллоҳга, ярми эса бандага тегишли.

2. Фотиҳа сурасидаги “ибодат қилишнинг” “ёрдам сўраш”дан илгари келиши мақсаднинг воситадан олдин туришини англатади.

3. Билиш қувватини имон, ҳаракат қувватини яхши амал билан безаган, ўзгага ҳақни кўрсатиб, бу йўлда сабрли бўлишга ундаган инсон музаффардир. Ҳақ имон ва солиҳ амалдан иборат.

4. Аллоҳнинг барча гўзал исмлари ва олий сифатлари 3 та исми негизида жамланган:

1) **Аллоҳ.** Бу исм У Зотнинг еру кўкдаги ягона илоҳ – ҳукмдор эканини эълон қилади.

2) **Раб.** Бу исм У Зотнинг еру кўкни тутиб, парваришлаб турувчи ягона куч эканини эълон қилади.

3) **Раҳмон.** Бу исм Аллоҳнинг банда билан алоқаси Унинг чексиз раҳмати туфайли эканини эълон қилади. Шунинг учун ҳам бизни тўғри йўлга ҳидоят қилмоғини айнан “Раҳмон” исми билан сўраймиз. Зотан, банда билан Аллоҳ ўртасини қуллик, Аллоҳ билан бандалар орасини эса Унинг раҳмати боғлайди.

Банда Аллоҳнинг ягона Раб эканини теран англаса, Унинг ягона Илоҳ эканини ҳам яхши англайди.

5. Аллоҳнинг ҳидояти 2 қисмдир:

1) **Баён ҳидояти.** Яъни, Аллоҳнинг бандага ҳақ йўлни кўрсатиши.

2) **Тавфиқ ҳидояти.** Аллоҳ бандага ҳақ йўл кўрсатиб қўйганидан сўнг, унга бу йўлда юришни муяссар этишидир.

Инсон саодат қозониши учун унга ҳидоятнинг ҳар иккиси ҳам берилиши керак. Ҳар икки ҳидоятни ўзида жамлаш барча яхшиликларга эга бўлиш, барча ёмонликлардан саломат бўлиш демакдир.

6. Инсонлар 3 тоифадирлар:

а) Ҳақни топиб, унга амал қилувчилар. Булар ҳақиқий мўминлардир.

б) Ҳақни танимаслар, булар насоролардир.

в) Ҳақни таниса-да, унга амал қилмайдиганлар. Булар яҳудийлардир.

Агар инсон илм ва амални жамласа, биринчи тоифадандир, агар илм ўрганмаса иккинчи тоифадан, агар илмига амал қилмаса учинчи тоифадандир.

7. “Фотиҳа” сурасини чуқурроқ тафаккур этганда мўминлар Аллоҳдан тўғри йўлга ҳидоят этишини сўраб қуйидагиларни васила қиладилар:

- Унинг бандаларига берган неъматларини;
- Унинг гўзал исм ва сифатларини;
- Унинг ҳамдини;
- Унга бўлган қулликларини;
- Унинг бирлигини, яъни тавҳидни.

8. Раблик сифати барча бандаларни бир жойга жамласа, Илоҳлик сифати уларни иккига ажратади.

9. “Сенгагина ибодат қиламиз” ояти – риёнинг давоси. “Сендангина ёрдам сўраймиз” ояти – кибрнинг давоси.

10. Аллоҳ биз ибодат қилишимиз керак бўлганларнинг бири эмас, балки яккаю яғонасидир.

11. Ибодат икки нарсанинг бирикувидан тузилган. Бири чексиз муҳаббат, иккинчиси хокисорлик-

дир. Муҳаббатсиз хокисорлик ёки хокисорликсиз муҳаббат ибодат ҳисобланмайди.

12. Алоҳдан ёрдам сўраш Унга тўла ишониш, Унга мутлақ суяниш билан бир пайтда мавжуд бўлсагина, ҳақиқий бўлади.

13. Аллоҳ севган нарсаларни У истаган нарсалардан ажратиб олиш керак. Масалан, Аллоҳ дунёда ибодатсиз кимсаларнинг бўлишини севмайди, лекин баъзи сабабларга кўра, уларнинг мавжуд бўлишларини истайди. Шунингдек, барчанинг ибодатда бўлишини севади, лекин маълум сабабларга кўра, бунинг амалга ошишини истамайди.

14. Ҳар бир вақтнинг ўзи учун муносиб бўлган ибодати бор. Ҳолат тақозо этган ибодатни англаб етиш ва бажариш ибодатларнинг энг улуғидир. Буни тушуниб амал қилган банда бир улуғ ибодатдан иккинчи улуғ ибодатга кўчиб юради.

15. Қалбнинг иши – Аллоҳ хабар берган нарсаларга ишониш.

Тилнинг иши – Аллоҳ хабар берган нарсаларни сўзлаш ва унга чақириш.

Аъзоларнинг иши – Аллоҳ хабар берган нарсаларни бажариш.

Ҳақни топиб унга амал қилишга уринаётган дўстим! Агар ёнингда ҳеч ким бўлмаса ҳам, ҳидоят йўлида сен ёлғиз эмассан! Бу йўлдан сендан олдин ҳам йўловчилар ўтганини эсла. Сендан кейин ҳам яна кимлардир ўтишини ёдингда тут!

Илк манзиллар

﴿ وَلَوْ عَلِمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَأَسْمَعَهُمْ وَلَوْ أَسْمَعَهُمْ
لَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ ﴾

“Агар Аллоҳ уларда бирон яхшилиқни билганида эди, албатта уларнинг қулоқларини очиб қўйган бўлур эди” (Анфол сураси, 23-оят).

Банда ўзининг Аллоҳ сари сафарида, аввало, ушбу беш манзилни босиб ўтади:

1) Уйғониш манзили. Яъни, қалбнинг ўз аҳволидан хабар топиб безовталана бошлаши.

2) Азм манзили. Яъни, банданинг Аллоҳ сари йўлга чиқишга қарор қилиши.

3) Фикр манзили. Яъни, банданинг бўлажак сафар ва ундаги ҳолатлар ҳақида ўйлаши.

4) Хабардорлик манзили. Яъни, босиб ўтиладиган йўл ҳақида Аллоҳ истаган даражада хабардор бўлиш.

5) Қасд манзили. Яъни, банданинг сафарга қайтмас бўлиб чиқишга аҳд қилиб бел боғламоғи.

16. Банда бир манзилдан иккинчисига кўчар экан, аввалги манзилини тарк этмайди. Балки кейинги манзилга аввалги манзили билан биргаликда кўчади. Шунингдек, бир манзил ўзида бошқа манзилларни ҳам жамлаган бўлиши мумкин.

17. Банда қилаётган яхши амалларига қараб турли мақомларга, яъни манзилларга кўчади, мақомига қараб унга ҳол берилади. Демак, мақомлар олинди, ҳол эса берилади.

18. Жаннат покдир ва унга фақат покизаларгина киради. Шунинг учун Аллоҳ мўмин бандани бу дунёда 4 хил йўл билан поклайди:

- тавба.
- истиғфор.
- яхши амаллар
- мусибатлар

Агар бандани покланиши учун юқоридагилар етмаса, унда Аллоҳ уни қуйидагилар билан тозалайди:

– Имон аҳлининг унга жаноза ўқишлари ва истиғфор айтишлари.

– Қабр азоби. Яъни қабрдалигида қабрнинг уни бир қисиб қўйиб юбориши.

– Мархумнинг ортидан қилинган ҳайр-эҳсон ва садақалар.

Агар булар ҳам тозалаш учун етарли бўлмаса, унда маҳшаргоҳда қуйидагилар билан тозаланади:

- Қиёмат кўрқинчлари.
- Маҳшардаги қийинчиликлар.
- Шафоат
- Аллоҳ таолонинг авфи.

Агар банданинг гуноҳлари кўп бўлса, унда тозаланиш учун жаҳаннамга киритилади ва ўт билан тозаланади.

19. Банда ўзидаги ёмон одатларни ўзгартириши керак. Чунки кофирларнинг ҳидоятга қарши қўй-

ганлари ҳам айнан шу одатлар эди. Улар пайғамбарларга ўз ота-боболарининг урф-одатларини рўқач қилар ва улардан воз кеча олмас эдилар.

20. Банда ҳақдан қанчалик юз ўгирса, ботилга шунчалик кўп ботади.

– Кимки Унинг розилиги учун амал қилмаса, шубҳасиз бандалар розилиги учун ишлашга мажбур бўлади.

– Кимки бутун неъматлар эгаси бўлган Зот учун хизмат қилмаса, у ҳолда унга ҳеч вақо бера олмайдиганлар учун хизмат қилишга мажбур бўлади.

– Кимки Аллоҳ юборган ҳидоятдан бош тортса, фикрлар чиқиндиси, ўйлар ювиндиси билан ўралашиб қолишга маҳкум.

Ҳисобот манзили

﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴾

“Эй мўминлар, Аллоҳдан қўрқинглар ва ҳар бир жон эртанги кун учун нимани тақдим этганига қарасин” (Ҳашр сураси, 18-оят).

Бу манзилда банда ўз ҳуқуқлари ва бурчларини аниқлаб олади. Бу эса 3 йўл билан амалга ошади:

Биринчиси. Ўзига берилган неъматлар ва гуноҳлари миқдорини солиштириб чиқиши.

Бунинг учун 3 нарса шарт қилинади:

1) Илмли бўлиш.

2) Нафси ҳақида ёмон гумонда бўлиш. Чунки нафси ҳақида яхши фикрда бўлган киши уни тўлиқ тафтиш эта олмайди.

3) Неъматни фитнадан ажратиш. Аллоҳга яқин бўлишга хизмат қилган нарса неъмат, ундан узоқлашишга сабаб бўлгани фитнадир.

Иккинчиси. Қилган тоат-ибодаларидан хотир-жам бўлмаслик. Чунки қилган ибодатига маҳлиё бўлган банда Раббисининг кимлигини-ю, ўзининг кимлигини билмабди.

Учинчиси. Бошқаларни қилган гуноҳлари сабабли таҳқирламаслик. Гуноҳкор таҳқирланиши ва ҳақоратланиши эмас, балки жазоланиши керак. Гуноҳи сабабли бошқаларни таҳқирлаш таҳқирловчининг ўзи ҳақида яхши фикрда эканлигидандир. Унутмаслик керакки, шу гуноҳ сабабли Аллоҳ таоло гуноҳкорнинг кўзини очиши ва ўзини итоатли ҳисоблаган бошқаларни эса имтиҳон қилиши мумкин.

21. Аллоҳ таоло Ер юзидаги барча нарсани инсон учун, инсонни эса Ўзи учун яратди.

Тавба манзили

﴿وَمَنْ لَمْ يَتُبْ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾

“Ким тавба қилмаса, бас, ана ўшалар золим кимсалардир” (Ҳужурот сураси, 11-оят).

Тавбанинг асл мазмуни Аллоҳ ёмон кўрган нарсалардан У Зот яхши кўрган нарсаларга қайтишдир. Исломнинг моҳияти ҳам тавбадан иборат. Бу энг аввалги ва энг сўнгги манзилдир. Банда тавба қилувчи ёки золим бўлади. Тавбанинг боши бу дунёда Аллоҳнинг йўлига қайтиш бўлса, охиратда Унинг жамолига мушарраф бўлишдир.

22. Тоат аҳлининг ўз ибодатига маҳлиё бўлиб, қилаётган ишларини бошқалардан устун қўйиши, гуноҳ аҳлининг қилаётган гуноҳидан-да ёмон. Чунки уларнинг гуноҳлари аён, буларнинг гуноҳи эса яшириндир.

23. Кимки Аллоҳни бошқалардан устун қўйса, Аллоҳ ҳам уни бошқалардан устун қўяди.

24. Қачон йўлни йўқотсанг, гуноҳларингни эсла, шунда йўлни топасан. Чунки, гуноҳингни эслаш билан қанчалар ожиз ва хор эканингни англайсан. Айни шу нарсa Аллоҳ томон бандалик йўлидир.

25. Банда қилаётган ибодатларидан қониқиш ҳис эта бошласа ёки ўз ишларидан фахрлана бошласа, ўтган гуноҳларини эслагани яхши. Агар ўтган гуноҳларни эслаш қилинаётган ибодатларнинг савияси ёки руҳий ҳолатини пастлатса, у ҳолда уларни эсламаган маъқул.

26. Банда ўз гуноҳларини мушоҳада қилар экан, Аллоҳнинг “Ал-Ҳалим”, “Ал-Ғаффор” исмларини чуқурроқ англайди ва бу исмлардан ибодатига қувват олади.

27. Банданинг вазифаси ўзи истаганидек эмас, балки Аллоҳ истаганидек бўлмоқдир.

28. Нафсингга боқ, унинг қанчалик нодон ва золим эканини кўрасан. Сен уни илм билан нодонликдан, яхши амал билан золимликдан қутқар. Бироқ шунда ҳам унинг билмагани билганидан, зулми эса адолатидан кўп бўлиб қолаверади. Мана сенинг ҳақиқий душманинг!

29. Аллоҳ банданинг қилган гуноҳи туфайли унинг асл ҳақларини бермай қолмайди, бироқ Ўз фазли билан берадиган неъматларинигина тўхта-тиб қўйиши мумкин.

30. Бандаларнинг Аллоҳга қуллик қилишда энг яқини – Аллоҳга бутун исму сифатлари билан, улар тақозо қилган амал билан ибодат қилгани.

31. Аллоҳ фазли ва адолатининг алмашиб туриши унинг мутлақ ҳокимлигидандир.

Инобат манзили

﴿وَأَنِيبُوا إِلَىٰ رَبِّكُمْ وَأَسْلُمُوا لَهُ﴾

“Парвардигорингизга қайтинглар ва Унга бўйсунинглар” (Зумар сураси, 54-оят).

Бу манзил гарчи тавба манзилининг ичида бўлса-да, ўзини алоҳида ажратиб кўрсатишга лойиқдир. Инобат манзили соҳиби **“Муниб”** дейилади. **Инобатнинг маъноси:** Аллоҳ таолонинг розилигига шошилиш, доимо унга мурожаат қилиш, У суйган нарсалари томон илгарилаш демакдир.

Эслаш манзили

﴿إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ﴾

“Бундан фақатгина ақл эгалари эслатма олурлар” (Раъд сураси, 19-оят).

Қалбнинг инобат манзилидан кейин келадиган манзили тазақкур, яъни эслаш, ёдда тутиш манзилidir. Эслаш тафаккурдан кейин содир бўлиб, ҳар иккиси ўзаро доимий алоқада бўлади. Тафаккур бир

нарсани излаб топиш бўлса, ёдда тутиш, эслаш топилган нарсани сақлашдир.

32. Эслаш манзилидаги банданинг доимо Аллоҳнинг буйруқ ва қайтариқларини ўрганишга эҳтиёжи бор. Дин ғофил ёки бепарво бандага қизиқтириш ёки қўрқитиш йўли билан, кибрли шахсга эса баҳсу мунозара йўли билан ўргатилади.

33. Ҳар бир манзил ўзидан аввалги манзилни қувватлаб мустаҳкамлаб боради.

Боғланиш манзили

﴿وَاَعْتَصِمُوا بِاللّٰهِ هُوَ مَوْلَاكُمْ فَنِعْمَ الْمَوْلٰى وَنِعْمَ النَّصِيْرُ﴾

“Аллоҳга боғланингиз! У сизларнинг Ҳожангиздир. У Зот нақадар яхши Ҳожа ва нақадар яхши Мададкордир” (Ҳаж сураси, 78-оят).

Эътисом, яъни **боғланиш** - сени сақлайдиган, ҳавфдан қутқарадиган нарсага маҳкам ёпишиш, тирмашиш. Аллоҳга ёпишиш бандани ҳалок бўлишдан, Унинг динига ёпишиш эса адашишдан асрайди. Банда буларнинг ҳар иккисига ҳам муҳтож.

Қочиш манзили

﴿فَفِرُّوا إِلَى اللَّهِ﴾

“Бас, фақат, Аллоҳгагина қочингиз!” (Зориёт сураси, 50-оят).

Бахтлилар Аллоҳ томон қочади, бахтсизлар эса Аллоҳдан қочадилар. Ҳа, мўмин бандалар Аллоҳдан Аллоҳга қочадилар. Яъни, Унинг азобидан Унинг савобига, исёнидан тоатига қочадилар.

34. Сабаблар ва улардан келиб чиқадиган натижалар 4 хилдир:

1) Гўзал сабаблар ва гўзал натижалар.

Мисоли: намоз ва унга бериладиган кўплаб ажру савоблар.

2) Ёмон сабаблар ва гўзал натижалар.

Мисоли: гуноҳлар ва унинг натижасида Аллоҳ адолатининг юзага чиқиши.

3) Ёмон сабаблар ва ёмон натижалар.

Мисоли: инсоннинг ўғирлик қилиб гуноҳкорлардан бўлиб қолиши.

4) Гўзал сабаблар ва ёмон натижалар.

Мисоли: кўриниши гўзал, лекин натижаси ёмон ишлар.

Инсоннинг Аллоҳ кўрсатмаларига хилоф ўлароқ қилган амаллари охирги 2 хил ичида айланади.

Риёзат манзили

﴿وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ﴾

“Бизнинг йўлимизда курашган зотларни албатта Ўз йўлимизга ҳидоят қилурмиз. Аниқки, Аллоҳ чиройли амал қилгувчи зотлар билан биргадир” (Анкабут сураси, 69-оят).

Бу манзил нафсни ҳақни қабул қилиб унга буйсунишга ўргатиш манзилидир.

35. Олдинга интилмаган банда, доимо орқага томон чекинаётган бўлади.

36. Банданинг маънавий оламидаги ҳолнинг яхши-ёмонлиги, тўғри-нотўғрилигига шаръий илм ҳакамдир.

Эшитиш манзили

﴿وَاسْمَعُوا وَأَطِيعُوا﴾

“Қулоқ тутинглар ва итоат этинглар” (Тағобун сураси, 16-оят).

Бу манзил соҳиби бўлган банда қалби эътиборини ўзи эшитаётган нарсалари маъносига қаратади.

Зеро, ақлнинг ҳам, имоннинг ҳам асоси эшитишдир. Мўмин Аллоҳ севган нарсани Унинг ўзига суянган ҳолда эштади.

Хафалик манзили

﴿وَلَا تَهْنُوا وَلَا تَحْزَنُوا﴾

“Сустлашмангиз ва ғамгин бўлмангиз!” (Оли-Имрон сураси, 139-оят).

Тарғиб қилинмаган ва мақталмаган манзил ҳузн, яъни хафалик манзилдир. Банда унга ногаҳон тушиб қолади. Шунда зудлик билан бу манзилдан чиқиб кетиш ва олдинга қараб юриши лозим бўлади. Чунки бу манзил бандани Аллоҳ томон юришдан тўхтатиб қўювчи, куч-қувватини олиб қўювчидир. Шунинг учун ҳам динда хафаликдан қайтарилган, мўминни юқорига қараб кўтарилишдан тўхтатадиган ҳар қандай ҳолат қораланган.

Хавф манзили

﴿فَلَا تَخَافُوهُمْ وَخَافُونَ﴾

“Агар мўмин бўлсангизлар, улардан қўрқмангиз, Мендан қўрқингиз” (Оли Имрон сураси, 175-оят).

Бу мақом энг юксак мақомлардан, қалб учун энг фойдалиси, бандага фарз бўлганидир. Бу манзил эгаси ҳар лаҳзада Аллоҳ жазосининг келиб қолишидан қўрқиб туради.

37. Уламолардаги қўрқинч чуқур маърифатга асослангани учун алоҳида ном билан **“Хошят”** деб аталади. Таъзим ва улуғлаш маъносидаги қўрқинчга эса **“Ҳайбат”** дейилади.

38. Ҳақиқий қўрқинч бандани Аллоҳ ҳаром қилган ишлардан тўхтатган қўрқинчдир, ундан ортиғи эса зарарли, чунки у умидсизликни туғдиради.

Шафқат манзили

﴿وَهُمْ مِنَ السَّاعَةِ مُشْفِقُونَ﴾

“Улар қиёмат қойим бўладиган соатдан хавфда тургувчилардир” (Анбиё сураси, 49-оят).

Бу банданинг хавфда бўла туриб, Аллоҳнинг меҳрибонлигидан умидвор бўлиб турмоғидир.

Хушуъ манзили

﴿الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ﴾

“Улар намозларида қўрқув ва умид билан бўйин эгувчи кишилардир” (Мўминун сураси, 2-оят).

Бу манзил қалбнинг ўз Раббиси олдида итоаткорлик ва хокисорлик билан мўлтираб туришини англатади. Хушуънинг макони қалб бўлса, аъзолар унинг акс этадиган еридир. Бу манзил йўли Аллоҳга ором ва ҳотиржамлик билан итоат этиш манзилига, яъни “Ихбот” – иоаткорлик манзилига туташиб кетади. Ихбот манзилига келган инсон безовталиқ, иккиланишдан халос бўлади. Раббимиз Қуръонда:

﴿وَبَشِّرِ الْمُخْبِتِينَ﴾

“Ором ва тавозу билан итоат қилгувчи зотларга хушxabар беринг” (Ҳаж сураси, 34-оят), деб марҳамат қилади.

Зухд манзили

﴿مَا عِنْدَكُمْ يَنْقَدُ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ﴾

“Сизларнинг ҳузурларингиздаги нарсалар йўқ бўлур. Аллоҳ даргоҳидаги нарсалар эса боқийдир” (Наҳл сураси, 96-оят).

«Зухд» охиратда фойда бермайдиган нарсалардан кечишдир. «Вараъ» эса охиратда зарар беришидан қўрқилган нарсалардан воз кечмоқдир. Аллоҳга йўлиқишга чин қалбдан ишониш зухдга олиб келади.

Бағишлов манзили

﴿وَاذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبْتَئِلْ إِلَيْهِ تَتَّيَلَا﴾

“Парвардигорингизнинг номини мудом ёд этинг ва Унга бутунлай берилиб, чин ихлос билан бандалик қилинг” (Муззаммил сураси, 8-оят).

Бу манзилда банда эвазига бирор нима олишни ўйламай, ўзини бутунлай Раббисига бағишлайди. Раббидан бирор нима ишташ ўрнига Раббиси истганини иштайди, холос. Ўзини Хожаси олдида чин маънодаги қўлдай ҳис этади.

Умид манзили

﴿أُولَئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

“Ана ўшалар Аллоҳнинг раҳматидан умидвордирлар. Аллоҳ Мағфиратли, Раҳмлидир” (Бақара сураси, 218-оят).

Умид ва орзу ўртасидаги фарқ шуки, умид қилаётган одам умид қилаётган нарсаси учун бутун кучини сарфлайди. Орзу қилаётган одамда эса қўлга киритишни истаётган нарсаси учун куч сарфлаш, ҳаракат қилиш мавжуд бўлмайди. Умид манзили “рағбат”, яъни умид қилинган нарсани астойдил талаб қилиш манзилига туташдир. Рағбат умиднинг самараси ҳисобланади.

39. Аллоҳ таоло Қуръони Каримда:

﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَىٰ رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ وَيَرْجُونَ رَحْمَتَهُ وَيَخَافُونَ عَذَابَهُ﴾

“Парвардигорга яқинроқ бўлиш учун йўл изларлар. У Зотнинг марҳаматидан умидвор бўлурлар, азобидан қўрқурлар” (Исро сураси, 57-оят) дер экан, бизга имон мақомларининг асоси учта эканлигига ишора қилади. Булар:

а) Унга йўл излаш.

б) Хавф. Яъни, Аллоҳдан қўрқиш.

в) Умид.

Демак, Аллоҳнинг муҳаббати хавф ва умидни ўзида жамлайди. Банда Раббисини яқинроқ таниб бораркан, Уни янада кўпроқ сева бошлайди. Уни қанчалик кўпроқ севар экан, Ундан шунчалик кўп умидвор бўлади ва Унинг азобига йўлиқиб қолишдан шунчалик кўп қўрқа бошлайди.

40. Муҳаббат ҳаракатлантиради, хавф хушёрлан-тиради, умид илдамлантиради.

Риоя манзили

﴿فَمَا رَعَوْهَا حَقَّ رِعَايَتِهَا﴾

“Сўнг унга тўғри – тўла риоя қила олмадилар”
(Ҳадид сураси, 27-оят).

Риоя сақлаш, эҳтиётлаш дегани. Навбатдаги манзилнинг ушбу ном билан аталишига сабаб банда илмни амал билан, амални ихлос билан, ихлосни эса унга путур етказадиган нарсаларни бартараф қилиш билан сақлаб эҳтиётлайди.

Кузатув манзили

﴿وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ رَقِيبًا﴾

“Аллоҳ барча нарса устида Кузатиб тургувчи бўлган Зотдир” (Аҳзоб сураси, 52-оят).

Бу манзилда банда Аллоҳ унинг ичи ва ташқи томонини кузатиб турганини ҳар лаҳзада билиб туради. Бунинг аломати эса банда Аллоҳ буйруқларини доим устун қўймоғи, У Зот улуғлаганини улуғлаши ва паст санаганини паст санамоғидир. Кузатув манзилининг моҳияти Аллоҳга Унинг **“ар-Рақиб”**,

“ал-Хафиз”, “ал-Алим”, “ас-Самиъ”, “ал-Басир”
исмлари билан ибодат қилишдир.

Ихлос манзили

﴿وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حُنَفَاءَ وَيُقِيمُوا
الصَّلَاةَ وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ وَذَلِكَ دِينُ الْقَيِّمَةِ﴾

“Ҳолбуки, улар фақат ягона Аллоҳга, у Зот учун Динни холис қилган, тўғри йўлдан оғмаган ҳолларида ибодат қилишга ва намозни тўқис адо этишга ҳамда закотни адо этишга буюрилган эдилар” (Баййина сураси, 5-оят).

Бу манзил банда амалларининг холис Аллоҳ учун бўлишини тақозо этади. Зеро, амаллар холис Аллоҳ учун, Унинг кўрсатмаларига мувофиқ бажарилсагина қабул бўлади.

41. Бирор солиҳ амални одамлар учун қилиш ширқдир. Бирор солиҳ амални одамлар сабабли тарк қилиш риёдир. Буларнинг ҳар икковидан ҳам сақланган киши ихлос эгасидир.

Истиқомат манзили

﴿ فَاسْتَقِمُّ كَمَا أُمِرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ ﴾

“Сиз ва Сиз билан бирга тавба қилганлар ўзингизга буюрилганидек тўғри бўлингиз” (Худ сураси, 112-оят).

Бу манзилга етиб келган банда Аллоҳ буйруқларини бажаришда ҳаддидан ҳам ошмайди, камчиликка ҳам йўл қўймайди. Зеро, ҳаддан ошиш ва камчиликка чақириш шайтон даъватидир.

Таваккул манзили

﴿ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ ﴾

“Ким Аллоҳга таваккул қилса, бас, Аллоҳнинг ўзи унга етарлидир” (Талоқ сураси, 3-оят).

Дин 2 қисмдан: таваккул ва инобатдан иборат. **Инобат** ибодатни ифода этса, таваккул ибодат учун ўзидан ёрдам сўрашни ифодалайди. Бу жуда ҳам кенг, келиб-кетувчилари роса кўп манзил ҳисобла-

нади. Унга келувчилар ичида кофирлар, фожирлар ва хатто ҳайвонлар ҳам бор. **Таваккул** сабабларни ўз ўрнига қўйиш, лекин уларга эмас, Аллоҳга суянишни англатади. Таваккул қалб иши бўлиб, унинг самараси розиликдир.

Топшириш манзили

﴿وَأَفْوُضْ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ﴾

“Мен ўз ишимни Аллоҳга топширурман”
(Ғофир сураси, 44-оят).

Бу манзил, ўз моҳиятига кўра, банданинг Аллоҳ амрига тўлиқ таслим бўлиб, бутун хоҳиш-инонини Унга топширишни англатади. Бу мақомни таваккулнинг юраги дейиш мумкин. Ушбу манзил соҳиби ўз нажотининг Унинг қўлида эканини, жисмининг ҳар бир нуқтаси Унга муҳтож эканини кўриб туради. Топшириш манзилининг руҳи Аллоҳга ишонч манзили бўлиб, Аллоҳ амрини қабул этишда қалбида заррача норозилик ҳис этмаслик манзили билан мустаҳкам боғлангандир.

Сабр манзили

﴿وَاللَّهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ﴾

“Аллоҳ сабр қилгувчиларни севади” (Оли Имрон сураси, 146-оят).

Сабр манзили кўнгилни безовталиқ, тилни шикоят ва аъзоларни нолойиқ ҳаракатлардан тийиб, Аллоҳ фармонида собит туришни англатади.

Имон 2 қисм: сабр ва шукрдир. Сабр қилиш банда учун вожиб бўлиб, сабрсиз банданинг имони бўлмайди. Сабр танадаги бош кабидир. Бу манзил жуда кенг бўлиб, унга келувчилар орасида мусулмон бўлмаганлари ҳам бор.

42. Сабр 3 хил:

а) Аллоҳнинг тоатига сабр. Бу сабрнинг энг олийсидир.

Зеро гуноҳни тарк этиш тоатни мукаммаллаштириш учундир.

б) Гуноҳлардан тийилишга сабр.

в) Аллоҳнинг имтиҳонларига сабр.

43. Аллоҳ учун, Аллоҳдан мадад олиб сабр қилувчи мўмин энг кучли мўминдир.

Розилик манзили

﴿رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ﴾

“Аллоҳ улардан рози бўлди, улар Аллоҳдан рози бўлдилар” (Баййина сураси, 8-оят).

Бу манзилнинг моҳияти банданинг ўз розилигини қалбан Аллоҳ розилигига тўлиқ мувофиқлаштирмоғидир. Ушбу манзил таваккул манзилининг охири ҳисобланиб, Аллоҳ розилигининг ортидан юришгина бу манзилга элтади. Розилик манзилига дохил бўлган банданинг қалби шодлик ва севинчга тўла бўлади.

Шукр манзили

﴿فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ﴾

“Бас, Мени ёд этингиз, (Мен ҳам) сизларни ёд этурман. Менга шукр қилингиз, ношукрчилик қилмангиз” (Бақара сураси, 152-оят).

Ушбу манзил энг олий манзиллардан бўлиб, розилик манзилидан кейин келади ва уни қамраб олади. Маъно-моҳиятига кўра, Аллоҳ берган неъмат-

ларнинг банда тилида эътироф билан, қалбида ҳис этиш билан ва бошқа аъзоларида тоат билан кўри-нишини англатади. Шукрнинг 5 устуни мавжуд:

- а) Неъматни берувчи Зотга итоаткорлик.
- б) Неъматни берувчи Зотни севмоқ.
- в) Неъматни эътироф этмоқ.
- г) Неъмат берувчига мақтовлар айтмоқ.
- д) Неъматни неъмат берувчи Зот истамаган ўринларга сарфламаслик.

Ҳаё манзили

﴿ اَلَمْ يَعْلَم بِاَنَّ اللّٰهَ يَرٰى ﴾

“Аллоҳ (унинг барча қилмишларини) кўриб туришини билмасми?!” (Алақ сураси, 14-оят).

Ҳаё калимаси ҳаёт сўзидан олинган бўлиб, бандда қалбининг қанчалик ҳаёт қувватига эғалигини унинг ҳаёсидан билиш мумкин. Ҳаё Аллоҳ неъматларининг ёғилиб келаётганинию бунинг муқобилида банданинг қанчалик хатокор эканини ҳис этишдан ҳосил бўладиган ҳолатдир. Ҳаё бандани сукутга чўмдиради, муҳаббат гапиртиради, хавф эса безовта қилади.

Ростлик манзили

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ﴾

“Эй мўминлар, Аллоҳдан қўрқингиз ва ростгўй бўлган зотлар билан бирга бўлингиз!” (Тавба су-раси, 119-оят).

Ростгўйлик арабчада “сидқ” дейилиб, «ростлик», «чинлик», «ҳаққоний» каби маъноларни англатади. Бу мақом пайғамбарлик мақомидан кейинги ўринда туриб, бошқа барча манзиллар учун озуқа вази-фасини ўтайди. Зотан, имоннинг асоси ростликдир. Шу жиҳатдан бандалар иккига: ростгўй ва ёлғон-чига бўлинади. Ростликнинг энг юқори даражаси Аллоҳга ихлос қилиб, Пайғамбар алайҳиссаломга тўлиқ эргашишдир.

44. Ростликнинг аломати – ҳотиржамлик, ёлғон-нинг аломати эса – шубҳа ва ҳадик.

Устун билиш манзили

﴿وَيُؤْتِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ﴾

“Улар ўзларида эҳтиёж бўлса-да, ўзларини қўйиб ўзгаларни устун қўядилар” (Ҳашр сура-си, 9-оят).

Бу манзил соҳиби Аллоҳ розилигини бандалар розилигидан, динига зарар келмаслик шарти билан бошқаларни ўзидан устун қўйиш сифатига эга бўлади. Бу манзилнинг 3 та даражаси бўлиб, устун билмоқ бу даражаларнинг энг юқорисидир:

а) Саҳийлик. Кўнгилга оғир келмайдиган даражада бошқаларга бирор нима илиниш.

б) Олийжаноблик. Ўзида қолдираётганидан кўра кўпроқ нарсани илиниш.

в) Устун билиш. Ўзи муҳтож бўлгани ҳолда бошқаларни ўзидан устун қўйиш.

Хулқ манзили

﴿وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ﴾

“Шубҳасиз сиз буюк хулқ устидадирсиз” (Қалам сураси, 4-оят).

Хулқ манзилида банда фазилатли сифатлар билан зийнатланиб, қабих сифатлардан воз кечади. Барчага гўзал амаллар тақдим этиб, хунук амаллардан тийилади.

Гўзал хулқнинг 4 асоси бор:	Ёмон хулқнинг ҳам 4 асоси бор:
а) Сабр	а) Нодонлик
б) Иффат	б) Зулм
в) Шижоат	в) Шаҳват
г) Адолат	г) Ғазаб

45. Ҳар қандай гўзал хулқ икки тарафидан ёмон хулқ билан ўралган. Масалан, саҳийлик гўзал хулқ ҳисобланади ва унинг икки ёнида бахиллик ва исрофгарчилик мавжуд. Ботирликнинг икки ёнида эса зўравонлик ва қўрқоқлик бор.

46. Ғазаб, зулм каби инсон табиатида мавжуд бўлган ёмон хулқларни таг-туғи билан умуман йўқ қилиб бўлмайди, балки тарбия қилиниб, яхши ўзанга буриб юборилади. Зеро, тарбиялаш бошқа, йўқ қилиш бошқа.

Тавозе манзили

﴿وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا﴾

“Раҳмоннинг суюкли бандалари Ерда тавозуъ билан юрадилар” (Фурқон сураси, 63-оят).

Бу манзил соҳиби бўлган банда ҳақни қаерда бўлса ҳам, кимдан бўлса ҳам, ҳокисорлик билан қабул қила олади, асло ҳақни қабул қилишдан ўзини юқори тутмайди. Ҳақни қабул қилмаслик кибрдир. Кибр эса ширкдан ҳам ёмон. Чунки ширк ибодатда Аллоҳга бошқани шерик қилиш бўлса, кибр ибодатдан мутлақо юз ўгиришдир. Тавозуъ манзили мардлик манзили – ўзини бошқалар олдида бурчли, бошқаларни эса ўзи олдида бурчсиз деб билмоқ. Шунингдек, мурувват – шайтоний (кибр, ҳасад), ҳайвоний (бахиллик, ақлсизлик) хулқлардан четланиб фариштавий (яхшилик, тоат) хулқларига интилиш манзиллари билан туташдир.

Одоб манзили

﴿رَبِّ إِنِّي لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ﴾

“Парвардигорим, мен Ўз ҳузурингдан мен учун нима яхшилик туширсанг, ўшанга муҳтождирман” (Қасос сураси, 24-оят).

Бу манзил бандада гўзал хислатларнинг меъёрида жамланишини англатади. Бу ерда меъёр муҳим. Диннинг барчаси одобдан иборат.

Одоб 3 хил:

а) Аллоҳга одоб.

б) Пайғамбарга одоб.

в) Бандаларга одоб.

Комил ишонч манзили

﴿وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يُوقِنُونَ﴾

“Улар бизнинг оятларимизга аниқ ишонар эдилар” (Сажда сураси, 24-оят).

Ушбу манзил эгаси қалбини илоҳий хабарларнинг ҳаққи ростлиги ҳақида комил ишонч эгаллаб олган бўлади. Сабр ва комил ишончнинг ўзаро бирикувидан динда пешқадамлик пайдо бўлади. Комил ишонч орзуларнинг қисқа бўлишига, орзуларнинг қисқалиги зуҳдга, зуҳд эса ҳикматга, ҳикмат эса ишларнинг оқибатини кўрадиган бўлишга олиб боради. Бу манзил бошқа манзиллар учун хомашё ўрнидадир.

Зикр манзили

﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا ﴾

“Эй мўминлар, Аллоҳни кўп эсланглар” (Аҳзоб сураси, 41-оят).

Ушбу манзилни **“Унутмаслик манзили”** деб ҳам номлаш мумкин. Чунки зикр ғафлат ва унутишдан халос бўлишдир. Зикр қалб ва тил ибодати бўлиб, унинг вақти доимийдир. Ваҳоланки, бошқа аъзолар билан қилинадиган ҳар бир ибодатнинг маълум вақти бор.

Аллоҳни зикр қилмоқ ибодатларнинг энг буюғи, барча ибодатларнинг асл мақсадидир. Барча тоат-ибодатларнинг сири зикрга яширинган.

Фақирлик манзили

﴿ يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ ﴾

“Эй инсонлар, Сизлар Аллоҳга муҳтождирсизлар” (Фотир сураси, 15-оят).

Бу манзил эгаси ўз танасининг ҳар бир нуқтаси ҳар лаҳзада Аллоҳга муҳтожлигини идрок этиб туради. Банданинг муҳтожлигининг давоси фақат Аллоҳ эканини билмоғи эса айнан бойликдир. Чун-

ки бундай банда Аллоҳдан ўзга ҳеч кимга эҳтиёж сезмайди.

Ушбу манзил соҳиби бўлган банда ўзининг ҳеч нарсага эга эмаслигини, балки барча нарса Уники эканини, хатто жисми жони ҳам Унинг мулки эканини ҳис этади. Ҳеч вақоси йўқ одамни эса ибодатда ҳеч нарса чалғита олмайди.

47. Аллоҳга ибодат қилувчи айни пайтда ундан мадад сўрагувчидир. Лекин ҳар бир мадад сўрагувчи обид эмас.

Эҳсон манзили

﴿ هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ ﴾

“Эҳсон – яхшилиқнинг мукофоти фақат яхшилиқдир” (Раҳмон сураси, 60-оят).

Эҳсон имоннинг мағзи ва руҳидир. Бу манзил ўзида барча манзилларни жамлайди. Бу манзилнинг маъноси банданинг Аллоҳ уни кўриб турганидек ибодат қилмоғидир.

Илм манзили

﴿ إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ ﴾

“Аллоҳдан бандалари орасидаги олим – билимдонлар қўрқур” (Фотир сураси, 28-оят).

Далилга суянган нарса илмдир. Илмнинг фойдалиси – Пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоху алайҳи ва саллам келтирган илм. Илм ҳолни бошқаради. Бу манзил томон юзланмаган банданинг ҳолига вой! Банданинг илмга эҳтиёжи унинг овқат ва сувга бўлган эҳтиёжидан ортиқ. Зеро, одам бир кунда овқат ёки сувга бир-икки марта эҳтиёж сезса, илмга ҳар лаҳзада муҳтож.

48. Илм манзили ҳикмат манзили билан мустаҳкам боғлиқ бўлиб, ҳикмат керакли ишни керакли услубда, ўз вақтида бажаришни англатади.

49. Илм 3 босқичдир:

1) Ривоят. Хабарни етказиш ёки қабул қилиш.

2) Дироят. Хабарни фаҳмлаш, идрок қилиш.

3) Риоят. Фаҳмлаб идрок қилган нарсасига амал қилиш.

50. Илмнинг зийнати ҳилмдир. Қудратнинг зийнати авф, раҳматнинг зийнати иззат, мулкнинг зийнати ҳамддир.

Фаросат манзили

﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْمُتَوَسِّمِينَ﴾

“Шубҳасиз бунда фаросатли кишилар учун оят-ибратлар бор” (Ҳижр сураси, 75-оят).

Фаросат парда ортидаги нарсани сезиб қолиш-дир. Бу Аллоҳнинг банда қалбига ташлаган нури билан пайдо бўлади. Банданинг имони қанчалик кучли бўлса, унинг фаросати шунчалик қувватли бўлади. Баъзан мусулмон бўлмаганларда ҳам тажриба туфайли ёки руҳий риёзат сабабли фаросат пайдо бўлиши мумкин. Бироқ бу мўмин фаросати даражасида бўлмайди.

Хотиржамлик манзили

﴿أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ﴾

“Огоҳ бўлингизким, Аллоҳни зикр қилиш билан қалблар ором олур” (Раъд сураси, 28-оят).

Хотиржамлик тўғрилиқдан, безовталиқ эса ёлғончиликдан келади. Хотиржамлик манбаи Қуръондир. Раббисини кўпроқ таниган банда, албатта, хотиржамдир. Раббисининг исм ва сифатларини англаган банда хотиржамдир. Раббисининг ҳикматларини англаган банда хотиржамдир.

Муҳаббат манзили

﴿قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ
وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

“Айтинг: Агар сизлар Аллоҳни севсангиз, менга эргашиглар. Шунда Аллоҳ сизларни севади ва гуноҳларингизни мағфират қилади” (Оли Имрон сураси, 31-оят).

Муҳаббат бу тириклик, муҳаббати йўқ киши ўликлар қаторидадир. Инсон севганлари биландир. Муҳаббатнинг таърифи унинг мавжудлигида. Унга таъриф бериш, изоҳлашга ҳаракат қилиш уни тушунарсиз қилиб қўяди. Унга берилган таърифларнинг барчаси унинг аломатлари ёки натижалари ҳақида бўлган. Баъзилар муҳаббатни: “Қалбнинг бирор кимса ёки нарсага доим мойил бўлиб туришидир”, деб изоҳлашган. Бу ўринда бизга зарур бўлгани муҳаббатнинг энг юқори даражаси ибодат эканини айтиб ўтишдир.

Шубҳасиз, Аллоҳни яхши таниган банда Унга боғланиб қолади. Аллоҳга унинг муҳаббати билан етишилади, муҳаббатга эса итоат билан.

51. Бандаларнинг улуғи Аллоҳни яхши кўргани ва Аллоҳ ҳам уни яхши кўрганидир.

52. Муҳаббатнинг поёни йўқдир.

ТАҚДИР ЎЗИ НИМА?

ҚАЗОЮ ҚАДАР ЁКИ ТАҚДИР

Қазо – Аллоҳ таолонинг ҳамма нарсани келажакда қандоқ бўлишини азалдан билишидир.

Қадар – ўша нарсаларнинг Аллоҳ билганидек амалга ошишидир. Қўпинча қазою қадар қисқа қилиб “тақдир” ҳам дейилади.

Мусулмон киши Аллоҳ таоло бандаларининг ҳамма ишини аввалдан билишига имон келтиради. Аллоҳ таолонинг илми чексизлигини, у ҳамма нарсани қамраб олганини тан олади. Дарҳақиқат, Аллоҳ таоло ҳамма нарсани билади. Уяси ичида ғи-мирлаётган чумолининг ҳаракатинию ўз орбитаси-да ҳаракатланаётган сайёраларни ҳам билади. У ҳар бир заррани, унинг ҳаракатини ҳам билиб туради. Шунингдек, Аллоҳ таоло қиёматгача нима бўлиши-ни билади. Агар уларни билмаса, У зотнинг билими маҳдуд бўларди.

Инсон эса нафақат бошқаларнинг, ҳатто ўзининг ҳам бироздан кейин нима қилишини аниқ билмай-ди.

Инсон бир нарсани ният қилади, истайди ва уни амалга оширишга интилади. Аммо ўша ишнинг амалга ошиши ёки амалга ошмаслиги Аллоҳ таоло-нинг хоҳиш-иродасига боғлиқ. Аллоҳ истаса бўлади, истамаса йўқ. Бироқ ўша иш хоҳ амалга ошсин ёки ошмасин, инсон ўз истаги-танлови сабабли Аллоҳ олдида жавобгар бўлади.

Ўйлаб кўрилса, Аллоҳ таоло ҳар бир инсоннинг туғилганидан то ўлимигача қиладиган ишларини тўлиқ ва аниқ билиши ажабланарли эмас.

Ҳозирги кунда айрим кишилар ўзларига ўхша-ган ожиз бандаларнинг тахминан айтган гапларига ишонишади. Уларга қойил қолиб, таҳсинлар айти-шади. Аммо яратган Зотнинг ҳамма нарсани били-шига ишонгилари келмайди.

Аслида инсонни Аллоҳ яратган экан, унинг барча имкониятлари, хусусиятлари ва бошқа нарсаларини ҳам тўлиқ билиши табиийдир. Агар Аллоҳ бу нарсаларни билмаганида эди, Унинг илми барча нарсаларни қамраб олгани шубҳа остида бўларди.

Аллоҳнинг ўзи яратган инсон ҳақидаги ҳамма маълумотларини фаришталарга айтиб, ёздириб қўйиши қийин эмас. Лекин ёздириб қўйиш инсонни ўша ишни қилишга мажбурлаш, дегани эмас. Ҳамма муаммо мана шу гапни тўғри тушунишда.

Хулоса:

1. Мусулмон одам Аллоҳнинг ҳамма нарсани билишига ишонади. Аллоҳнинг бу илми майда-чуйда нарсадан тортиб энг йирик нарсаларгача – барча-барчасини қамраб олади. Аллоҳ нима ишлар бўлганини, бўлаётганини, келажакда нималар бўлишини ва қандай кўринишда бўлишини аниқ билади.

2. Аллоҳ қиёматгача бўладиган нарсаларни махсус китобга ёзиб қўйган (у китобнинг номи – Лавҳул Махфуз).

3. Аллоҳ истаган нарса юз беради, истамагани юз бермайди.

4. Аллоҳ баъзи ишларда бандаларга танлаш имкониятини берган. Бандалар нимани танлаганларига қараб жавобгар бўладилар.

Ёзиб қўйиш – мажбурлаш дегани эмас

Аллоҳнинг ҳар бир заррани ҳам, унинг ҳаракатини ҳам билиб туришини мусулмон одам тан олади. Шунингдек, Аллоҳ ўзи билган нарсаларини битта

китобга ёздириб қўйиши Унга қийинчилик туғдирмаслиги ҳам аниқ. Энди савол туғилади: Аллоҳнинг биз ҳақимизда билганлари ёки ёзиб қўйганлари бизни ўша ишларни қилишга мажбурлаяптими? Бошқача айтганда, бир одам ёмон иш қилиб қўйиб: «Аллоҳ пешонамга шундай ёзгани учун қилдим, мени айбламанглар», дейиши тўғрими?

Шунақа яратилган бўлсам, менда нима айб? Мени Аллоҳ нима сабабдан азоблайди? Ҳамма нарса Аллоҳнинг қўлида бўлса, дейдиган кишига нима дейиш керак?

Келинг, шу одам билан хаёлан гаплашиб кўрайлик, унга савол берайлик: «Сен доим яхши ёки доим ёмон иш қиласанми? Албатта, йўқ. Демак, баъзан унисини, баъзан бунисини қилишингга қараганда, танлов сенинг қўлингда. Аллоҳ сени доим бир ишни қиладиган этиб эмас, балки ўз истаги бўйича хоҳлаганини қиладиган этиб яратган. Пайғамбарлари орқали қайси йўл қаёққа олиб боришини англатган. Сен: «Пешонамга ёзилгани бўлади-да», дейсан. Гўёки пешонангни ўқиб, у ерда ёзилганлардан хабардордексан. Гўёки у ерда: «Фалончи бугун ароқ ичади», деб ёзиб қўйилган-у, шунинг учун мажбур ичгандексан. Агар ростдан ҳам шундай бўлса, Аллоҳнинг айтганини сўзсиз бажарганинг учун сенинг бу ишинг ибодатга айланар эди. Афсуски, сен у ерда нима ёзилганини қилар ишингни қилиб бўлгач, биласан. Бирор ишни қилишда, аввало, сенда истак пайдо бўлади, сўнгра уни қиласан. Ўша ишни ҳалиги истак-хоҳишинг билан амалга оширасан: шундай

эмасми? Ёки қилайми, қилмайми деб пешонангни очиб ўқиб кўрдингми?

Нега ўзинг хабардор бўлмаган нарсангни баҳона қилиб кўрсатяпсан? Қолаверса, шу ишни амалга ошириш учун куч, ақл сарфламадингми? Мақсадингга етишиш учун интилмадингми? Бу иш сенинг истагинг билан амалга ошганини инкор қиласанми?

Аллоҳ таолонинг барча бўладиган нарсаларни азалдан билиб ёзиб қўйгани сени чалғитмасин. Чунки Аллоҳнинг нима ёзганидан хабаринг йўқ. Қолаверса, у сен учун ҳам ёзилмаган. Сенинг вазифанг – Аллоҳ суйган ишларга маҳкам ёпишиб, жаннатийлардан бўлишга интилиш. Аллоҳнинг ёзганлари сени ҳеч нарсага мажбурлаётгани йўқ. Нима қилсанг, ўз хоҳишинг билан қиялпсан. Шунинг учун жавобгар ҳам ўзингсан.

Қизиғи шундаки, одам ёмон ишга қўл уриб қўйганда: «Пешонамга ёзилгани шу бўлса, нима қилай, нега мени айблаб жазо беряпсизлар?» дейди-ю, лекин яхши ишга қўл урганда: «Пешонамга ёзилганини қилдим, мени мақташларинг, мукофотлашларинг шарт эмас», демайди.

Фикримизни равшанроқ баён қилиш учун бир мисол келтирсак. Устоз ўқувчиларининг илмий савиясини яхши билади, дейлик. Имтиҳон саволларини ёзаётган пайтда кўнглидан фалончи «5» баҳо олади, пистончи «2» баҳо олади-да, деган гап ўтди. Имтиҳон бўлиб ўтгач, натижалар устоз ўйлагандек бўлиб чиқди. Ўқувчилар устоз улар ҳақида шундай ўйлагани учун мана шундай натижаларга эришди-

ларми ёки ўз ҳаракатлари туфайлими? Устознинг кўнглидан ўтган фикр уларни «5» ёки «2» баҳо олишга мажбурладими? Ёки меҳнатларига ярашсини олдиларми?

Демак, ўз гуноҳларимиз ва айбларимизга тақдиримизни баҳона қилиб кўрсатишимиз нотўғри экан. Агар инсон ҳамма ишини тақдирда ёзилгани учун мажбур бўлиб қилганида эди, дунё умуман мазмунсиз, мантиқсиз бўларди. Чунки яхши одам яхшиликни мажбур бўлиб қилмоқда. Ёмон ёмонлигини мажбур бўлиб қилмоқда. Шунинг учун ёмонлиги унга айб бўла олмайди. Ким нима иш қилса ҳам, қилган ишига жавобгар бўлмайди. Хоҳлаган ёмонлигини қилаверади. Бу жуда хатарли, дунёни бузиб юборадиган фикр эканлиги ўз-ўзидан кўриниб турибди. Бу фикр қаерда тарқалса, ўша ерга бало-офат ёғилар, ўша ерда ёмонлик урчийди. Оқибатда ҳамма нарсаси расво бўлади.

Хулоса:

1. Аллоҳнинг бўладиган ишларни бир китобга ёзиб қўйгани банданинг танлаш имкониятига таъсир этмайди. Чунки банда бир ишни бажаришни истаётганда, китобда нима ёзилганидан бехабар бўлади.

2. Банданинг: «Пешонамга ёзилганини қилдим», дейиши ўз айбини Аллоҳга тўнкаш ҳисобланади. Бунинг ўрнига: «Бу ишни ўз ихтиёрим билан қилдим. Аллоҳ эса танловимни амалга ошириб берди», дейиши керак.

3. Банда пешонасига нима ёзилганини қилар ишини қилиб бўлгач, билади.

Тақдир ва инсон амали

Мавзуни савол билан бошласак. Инсон ўз фаолиятида эркинми, у ўзи хоҳлаган ҳар қандай ишни қила оладими ёки ҳамма нарса фақат Аллоҳнинг хоҳиши билан бўладими? Агар шундай бўлса, бандага нима қолади?

Бандадан содир бўладиган нарса икки хил бўлади:

1. Инсоннинг аралашуви йўқ нарсалар. Мисол учун, инсоннинг чиройли ёки хунук бўлиши, туғилиши ва ўлиши, туғилиш вақти ва жойи, ота-онанинг ким бўлиши, эркак ёки аёллиги ва ҳ.к. Бу ишларнинг бирортаси инсоннинг хоҳишига қараб бўлмайди. Ҳеч ким биздан нимага эркак бўлиб туғилдинг, аёл бўлиб эмас, деб сўрамайди. Буларнинг ҳаммаси Аллоҳдан.

2. Инсоннинг хоҳиш-истаги билан бўладиган ишлар. Мисол учун, инсоннинг қандай кийиниши, нима еб-ичиши, қаерда яшаши ва ҳ.к. Булар инсоннинг истаги, ақли ва ҳаракати билан бўлади.

Масаланинг нозик жойи шу ерда. Аллоҳ нимани еб-ичиш, нимани гапириш ёки гапирмаслик каби ишларда бандага эркинлик берган. Банда истаса ароқ ичади, истамаса ичмайди, истаса гўзал сўзлар сўзлайди, истаса сўкинади. Ҳеч ким уни бу ишларни қилиш ёки қилмасликка мажбурлай олмайди. Балки унинг истагини Аллоҳ таоло амалга ошириб беради. Агар Аллоҳ истаса, банданинг истагани амалга ошмай ҳам қолаверади. Нима бўлганда ҳам, инсон нимани истаганига жавоб беради. Банданинг Аллоҳ

олдидаги жавобгарлиги ҳам нимани истаганига қараб бўлади.

Лекин бу банда Аллоҳнинг назоратидан, бошқарувидан ташқарида қолди, дегани эмас, албатта. Унинг ҳар бир ҳаракати Аллоҳнинг назоратида, олаётган ҳар бир нафасидан Аллоҳнинг хабари бор. Қиладиган ишлари ҳам Аллоҳга маълум. Шу боис Аллоҳ таоло банданинг ўйлаган, лекин амалга оширмаган эзгу ишларига ҳам савоб беради.

Шунингдек, Аллоҳ Ўзи истаган лаҳзада банданинг ҳаракатини тўхтатиб, унинг кўзини очиб қўйишга, унга берилган танловини олиб қўйишга қодир Зотдир.

Мисол учун, бировни ўлдиришни истаган инсон қотилликка қўл уришидан аввал қўлга тушиб қолиши мумкин. Ёки ароқ ичмоқчи бўлган одам ичгани ароқ топа олмаслиги, топса ҳам қўлидан тушириб юбориб, синдириб қўйиши мумкин.

Банданинг нотўғри танловларига вақти-вақти билан чек қўйиб турилмаса, дунё барбод бўлиб кетади. Бандага ўзини намоён қилиш, ўзининг кимлигини билиб олиши учун маълум вақтгача биров эркинлик, танлаш имконияти – ихтиёр берилган ҳолос. Банда мана шу эркинликдан қандай фойдаланганига жавоб беради ва шундан келиб чиқиб унинг жаннатий ёки дўзахийлиги ҳал этилади. Инсон ҳаётда мана шу масъулиятни тўлиқ ҳис этган ҳолда яшаши керак.

Дарҳақиқат, ўзимизнинг ким эканимизни билиб олиш учун синовдамиз. Аллоҳ бизни: бой ва кам-

бағални, соғ ва касални, раҳбар ва ишчини – барча-мизни бир-биримиз билан синайди. Бой камбағал учун, камбағал эса бой учун синов. Қандай? Камбағал Аллоҳнинг тақдирини розилик билан қабул қиладими ёки бойга ҳасад қиладими? Кунларини шикоят билан ўтказадими ёки: «Аллоҳим, анави бойни яхши ишларга муваффақ қил! Мендан ҳам марҳаматингни аяма!», дейдими? Бой эса бойлик келгач, йўлидан адашмайдими, неъматнинг ҳақини адо этадими?

Хулоса:

1. Инсонга танлов имконияти берилмаган ишларда Аллоҳ таоло бандасини савол-жавоб қилмайди.

2. Аллоҳ инсоннинг танлаш имконияти мавжуд бўлган ишлардагина савол-жавоб қилади.

3. Аллоҳ Ўзи истаган лаҳзада банданинг ҳаракатини тўхтатиб унинг кўзини очиб қўйишга, унга берилган танловни олиб қўйишга қодир Зотдир.

4. Бандага ўзини намоён қилиш, кимлигини библи олиш учун маълум вақтгача бироз эркинлик – танлаш имконияти берилган. Банда мана шу эркинликдан қандай фойдаланганига жавоб беради.

Аллоҳнинг буйруқларида астойдиллик

Юқорида айтилганлардан маълум бўладики, Аллоҳ таоло бир сония кейин нима содир бўлишини ҳам биздан яширган, бизни хабардор қилмаган. Биз ўша иш ёки воқеа бўлиб ўтгандан кейингина ундан хабардор бўламиз. Лекин Аллоҳ бизларни хабардор этган бошқа нарса бор. У Аллоҳнинг китоби – Қуръ-

они карим ва Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом суннатлари. Ақли бор одам Аллоҳ пешонамга нима ёзган экан, деб мавҳум нарсга бош қотиравермай, қўлида турган Қуръонни, суннатни маҳкам ушлайди. Уларни ўрганади ва уларга риоя қилади. Ўқиб-ўрганиб ўзига нима фойдаю нима зарарлигини ажратиб олади. Ҳаёти давомида ўзини ёмонликлардан тийиб, доимо яхши ишларни қилишга уриниб яшайди. Охиратига фойдали ишларни танлайди.

Сахийлик билан бахилликка дуч келса, сахийликни танлайди.

Ишчанлик ва дангасаликка дуч келса, ишчанликни танлайди.

Поклик ва нопокликка дуч келса, покликни танлайди.

Бутун умрини қандай қилиб кўпроқ савобли амаллар қилар эканман, деган фикр ва ҳаракат билан ўтказди.

Бўлиб ўтган ишларни таҳлил қилиб, келажак учун ҳаракат қилади.

Ўз айбини бошқаларга юкламайди.

Ҳа, ҳар бир инсоннинг хоҳиши, истаги, амали, ҳунари бўлади. У буларни қилишда ихтиёрлидир. Шу билан бирга, Аллоҳ таоло қандай ишларни яхши кўришини, банда нима амаллар қилса, жаннатга киришини Қуръонда баён қилиб қўйган. Аллоҳ ва Унинг Пайғамбари тақиқлаган нарсаларни қилмасликка, уларнинг буйруқларига бўйинсунишга буюрган. Яхши ишлар қилишни танлаган бўлса, са-

воб олишини, борди-ю, ёмон ишларни танласа, жазо олишини айтган. Демак, банда намоз ўқиши, рўза тутиши, ўғрилиқ қилиши, ароқ ичиши мумкин. У барча ишларида эркиндир. Бироқ қилган барча ишига жавобгардир. Чунки у бу ишларни ўз хоҳиш-истаги билан бажаряпти.

Хулоса:

1. Бир сония кейин нима содир бўлиши Аллоҳга аён, бизга эмас. Аллоҳ бундан бизни хабардор қилмаган.

2. Аллоҳ таоло бизни нафақат Ўз китоби – Қуръондан, Пайғамбари Муҳаммад алайҳиссалом йўлларида хабардор этган, балки булардан хабардор бўлишга буюрган.

3. Ақли бор одам тақдиримга нима ёзилган экан, деб ўйланиб ўтирмасдан, Қуръонни, суннатни ўрганади. Ўзига фойда келтирадиган ишларга астойдил бел боғлайди.

4. Аллоҳ таоло адолатли Зот. У бандасига асло зулм қилмайди. У бандасини огоҳлантирмай, унга танлаш имкониятини бермай туриб жазоламайди.

Ҳидоят ва залолат

Ҳидоятга бошлаш ва залолатни раво кўриш Аллоҳнинг қўлидадир. Бу, баъзилар ўйлаганидек, «Инсоннинг ихтиёри ўзида эмас, у барча ишларни мажбурлигидан қилади», деган фикрга олиб келмаслиги керак. «Ҳидоят – тўғри йўлга бошлаш Аллоҳнинг қўлида», деган гапни ҳидоятга Аллоҳнинг йўл-йўриқлари билан эришилади, деб тушунсак

тўғри бўлади. «Залолат – адаштириш Аллоҳнинг қўлида», деган гапни эса Аллоҳ йўл-йўриқларидан юз ўгирган бандага ҳам имкониятни, куч-қувватни Аллоҳ беради деб тушунишимиз ўринли бўлади. Модомики, банда адашиш йўлини танлаган экан, Аллоҳ унинг бу танловини, албатта, эътиборга олади ва унга истаганини беради. Банданинг Аллоҳга қилган муомаласига қараб, Аллоҳ ҳам унга муомала қилади. «Яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам Аллоҳдандир» ёки «Тақдирнинг яхшилигию ёмонлиги Аллоҳдандир», деган иборани Аллоҳ бизнинг қандай танлов қилишимизни синаш учун бошимизга яхши ва ёмон кунларни келтириб туради, деб тушунишимиз керак.

Хулоса:

1. Аллоҳ кўрсатган нурли йўлни ёки бунинг аксини танлаш банданинг қўлида.

2. Тўғри ёки нотўғри йўлни танлаган ҳам шу йўлда юриш учун куч-қувватни Аллоҳдан олади.

3. Аллоҳ банданинг танловини эътиборга олиб, унга муомала қилади.

4. Адашган одам ўз танлови билан адашади. Ҳидоятга эришган одам ҳам ўз танлови сабабли ҳидоятга эришади.

Ризқ

Юқоридагилардан келиб чиқилса, ризқ масаласини тушуниш жуда осон бўлади. «Ризқ ёзиб қўйилган бўлса, уни топишга ҳаракат қилиш шартми?» деган саволга жавоб топилади. Яъни, кимга қачон, қанча

ва қандоқ ризқ тегишини Аллоҳ азалдан билиб ёзиб қўйган. Ҳеч кимни бундан хабардор этмаган. Бутун дунё тўпланиб, биргина жонзотнинг бир лаҳзалик ризқини билмоқчи бўлсалар, бунга эриша олмайдилар. Ризқ мана шундай яширин, бандалардан тўсилган иш экан, ҳар бир банда дангасалик қилмасдан, ноумидликка берилмасдан, ўз ризқини қўлга кириштиш учун астойдил ҳаракат қилиши керак.

Аслида, мусулмон одам эртасидан қўрқмайди. Бутун борлиқнинг эгаси Аллоҳ бўлгач, нега қўрқсин?! Оч қолса, ризқ берувчиси бор. Бошига оғир иш тушса, ҳал қилувчиси бор. Яна нимадан қўрқсин?!

Бунинг ўрнига ҳаёти учун керакли омилларга – сабабларга эътиборли бўлади. Аллоҳга суянади. Омиллар қанчалик мукаммал бўлмасин, Аллоҳнинг изнисиз ҳеч нарса қила олмайди. Шу боис мўмин банда сабабларга безътибор бўлмайди, уларга суяниб ҳам қолмайди.

Аллоҳ таоло ҳеч кимни ризқсиз яратмаган. Фақат ризқларни бандаларни синаш учун турлича тақсимлаган. Баъзилар ўйлаганидек фақат молу дунё эмас, Аллоҳ берган ақл, фаросат, билим, гўзаллик, хушмуомалалик, фарзанд, уй-жой... ҳам ризқдир. Булардан баъзиларини Аллоҳ бизга меҳнатимизсиз берган бўлса, баъзиларига меҳнат қилиб эришилади. Уламолар ризқни иккига бўлганлар:

1. Бизни излаб, қувлаб юрган ризқ.
2. Биз излаб юрган ризқ.

Ҳар иккисини ҳам Аллоҳ беради. Шу ризқни қандай топишимиз ва уни қаерга ишлатганимиз муҳим.

Ўзимизга ажратилган ризққа рози бўлиб, унинг доирасида ҳаётимизни тартибга солишимиз зарур.

Хулоса:

1. Кимга қанча ва қачон ризқ берилиши Аллоҳгагина аён.

2. Банда ўзига бериладиган ризқдан беҳабардир.

3. Банда дангасалик ва ноумидлик қилмасдан, пешонага ёзиб қўйилган ризқини қўлга киритишга астойдил ҳаракат қилиши керак.

4. Ризқини излаётган банда унинг аллақачон ёзиб қўйилганини ҳис этиши, шу боис ҳаддидан ошмасдан, Аллоҳнинг кўрсатмаларига риоя қилиши керак.

Аллоҳ зулм қилмайди

Агар инсонда эркинлик – танлов бўлмаганида, Аллоҳ уни ҳисоб-китоб қилмас, яхши ишига савоб, ёмон ишига жазо бермаган бўларди. Ҳеч ким юрак, ошқозон ва бошқа шу каби ички аъзоларини қимирлатиш ва уларга буйруқ бериш имконига эга бўлмагани боис бу масалаларда савол-жавоб қилинмайди. Аллоҳ бизларни бир ишни қилиш-қилмасликда танлаш ихтиёримиз бўлган нарсалардагина ҳисоб-китоб қилади. Агар инсон яхши амал қилса, фойдасига, ёмон амал қилса, зарарига қилади. Аллоҳ ҳеч бир бандани кучи етмайдиган ишга буюрмайди ва зарра миқдоридagi ишини ҳам зое кетказмайди.

Суд маҳкамаларида жиноятчининг ҳолати, жиноятга ундаган сабаблар, муҳит ва жиноятчининг имкониятларини ҳисобга олиш адолат ҳисоблана-

ди. Бандаси эътиборда тутган бу нарсаларни Аллоҳ таоло Ўзининг чексиз адолатини намоён қилишда эътиборга олмайдими?

Аллоҳ суйганини суяман

Кўпчилик Аллоҳ яхши кўрган нарсалар билан Аллоҳ ёмон кўрганига қарамай, лекин содир бўлишига рухсат бериб қўйган нарсалар орасини чалкаштириб юборади. Масалан, банданинг намоз ўқишини Аллоҳ яхши кўради, шунинг учун ҳам намоз ўқишга буюради. Шайтонни ва унинг ишларини эса ёмон кўради, лекин унинг яшашига рухсат бериб қўйган. Чунки шайтоннинг қинғир ишлари бўлмаса, дунёнинг синовлиги, яхши ва ёмон одам ўртасидаги фарқ йўқолади.

Демак, шайтоннинг бўлиши Аллоҳ уни яхши кўргани учун эмас, балки дунёнинг синовлигини таъминлаш учун керак. Шундан келиб чиқиб айтиладиган бўлса, дунёда бўлаётган ишларнинг ҳаммасини ҳам Аллоҳ яхши кўрмайди, лекин баъзи сабабларга кўра уларга рухсат бериб қўйган. Энди ақли, фаросати бор одам Аллоҳга суюкли ишлар билан Аллоҳнинг ғазабини келтирадиган ишлар ўртасини ажратиб олади. Аллоҳнинг бандага берган танлаш имкониятини Аллоҳнинг розилигини қозонишга сарфлайди. Аллоҳ суйганини суяди, Аллоҳ ғазабланган ишлардан ғазабланади. Бошқача айтганда, мўмин киши ихтиёрини Аллоҳга топширади. Аллоҳ танлаганини танлайди. Аллоҳ берган куч-қувватни Аллоҳ суйган – яхши кўрган ишларни бажаришга

сарфлайди. Аллоҳ ва мўмин банданинг танлови – ихтиёри битта бўлади.

Аслида ҳам шундай бўлиши керак. Модомики, инсонни Аллоҳ яратган экан, унга нима фойдаю нима зиёнлигини ҳам Аллоҳ белгилаб беришга ҳақли. Инсонни Аллоҳ яратса-ю, унга керакли йўл-йўриқларни инсонларнинг ўзлари ўйлаб топиб олишлари адолатсизлик эмасми?

Аллоҳга имон келтириш – ихтиёримизни унга топшириш, унинг танлагани билан яшашга рози бўлиш деганидир.

Ахир, баданимиз биздан рухсат олмай, Аллоҳнинг қонунларига бўйсуниб турган экан, нега руҳимиз ҳам Аллоҳнинг қонунларига бўйсунмаслиги керак?

Қиёмат қоим бўлиши ёки ажал келиши билан инсонга вақтинча берилган танлаш имконияти тугайди. Ҳамма истаса-истамаса ўз ихтиёрини Аллоҳга топширади. Ақлли одам ўша кун келмасидан олдин ёки ўлим келмасидан аввал танлов ихтиёрини Аллоҳга топширади. Яъни, ҳаётда Аллоҳ истаган, хоҳлаган, севган нарсаларини севиб, Аллоҳ ёмон кўрганини ёмон кўриб яшайди.

Хулоса:

1. Аллоҳ таолонинг яхши кўрган нарсалари бошқа, ёмон кўриб туриб юз беришига рухсат бериб қўйган нарсалари бошқа.

2. Мўмин Аллоҳ яхши кўрган нарсаларини танлайди.

3. Мўмин – бахтли банда. Чунки унинг танлови Аллоҳники билан бир хил.

4. Бандага берилган эркинлик қиёмат бошланиши ёки ўлим келиши билан ўз ниҳоясига етади.

Тақдирга ишонишнинг фойдаси

Аслида, тақдир масаласи Аллоҳ таолонинг бандаларидан беркитган сиридир. Уни текшириш, тағига етишга ҳаракат қилиш хорликка сабаб бўлади. Чунки ҳеч ким Аллоҳни, «Нима учун бундоқ қилдинг?», деб саволга тута олмайди. У бандаларини ўзи хоҳлаганидек, илму ҳикмат билан бошқаради. Аллоҳ бизларни ўз буйруқларига бўйсунитишга буюрган, тақдир масаласини кавлашга эмас. Зеро, уни аниқлашга уриниш беҳуда ишдир. Шунинг учун ҳам бу масалада ўта эҳтиёткор бўлмоқ керак. Эҳтиёткорлик шу даражада бўлиши керакки, ҳатто тақдир масаласини пеш қиладиганларга яқинлашмаслик даркор.

Энди тақдирга ишонишнинг айрим фойдаларига тўхталсак. Улар қуйидагилар:

1. Аллоҳ ҳамма нарсани билиб ёзиб қўйганига ишонган одам ортиқча хавотирланишдан қутулади.

2. Доимо ҳаракатда бўлади. Бу ишим самарали бўлмаса, кейингиси натижа берар, деб доимо умид билан яшайди. Чунки тақдири қандай бўлиши унга айтилмаган.

3. Тақдирга ишонган одам бошига мусибат тушганида енгилиб қолмайди. Балки қўлидан нима келишини ўйлайди.

4. Тақдирга ишонган одам шижоатли, қўрқмас бўлади. Чунки у ажали ва ризқи ўлчовли эканини билади.

5. Тақдирга ишонган одам умрининг ҳар лаҳзасини ғанимат билади. Чунки у умрининг ўлчовли эканини англайди. Ҳар бир лаҳзани умрининг охириги лаҳзаси деб ўйлаб, яхши амалларга астойидил ёпишади.

6. Тақдирга ишонган одам ҳаддидан ошмайди, мутакаббирлик қилмайди. Чунки эртага аҳволи қандай бўлишини билмайди.

7. Тақдирга ишонган одам ўз амалига масъулият билан қарайди.

8. Тақдирга ишонган одам бировларнинг қўлидаги нарсага тамшаниб қарамайди. Аллоҳнинг бандалар орасидаги турфа тақсимотини ҳурмат қилади. Инсонлар ҳар хил. Уларга юкланган вазифалар турлича. Шунинг учун ҳам уларга берилган ризқ ҳам турличалигини англайди.

9. Тақдирга ишонган одам дунёнинг нақадар мукамал яратилганига амин бўлади. Эркак-аёл, кеча-кундуз, бой-камбағал бир-бирини тўлдиришини, уларнинг бири иккинчиси учун зарурлигини, ҳар бирининг алоҳида вазифаси борлигини, улар асло бир-бирига қарама-қарши эмаслигини тушунади.

10. Тақдирга ишонган одам бировга ҳасад қилмайди.

Сўзимиз якунида яна бир бор эслатиб ўтмоқчимизки, қазою қадар – тақдир масаласи, инсоннинг ўз иши учун жавобгар эканини исботлаб бераркан, инсонларни фақат яхшилик қилишга, ёмонликларни тарк этишга туртки бўлиши керак. Зеро, Аллоҳ ёмон ишларни шайтонни биз унга эргашишимиз

учун эмас, балки ундан ўзимизни сақлашимиз учун яратди. Уларни биз учун синов қилди. Шундай бўлгач, ҳеч ким тақдирни рўкач қилиб, ўзини масъулиятдан олиб қоча олмайди.

Бир ўғри ҳазрат Умарга:

«Тақдирим шу экан, ўғрилиқ қилибман, нега энди қўлимни кесар экансан?» деганида, у киши:

«Сен тақдирингда ёзилгани учун ўғрилиқ қилган бўлсанг, мен ҳам тақдирингда ёзилгани учун қўлингни кесаман», деган эканлар.

Кейин ҳазрат Умар хизматчиларига:

«Уни аввал ўттиз дарра уриб, кейин қўлини кесинглар!» дедилар.

«Нима учун?» дейишди.

«Ўз айбини Аллоҳга тўнказгани учун дарра урилади ва ўғрилиқ қилгани учун қўли кесилади», дедилар.

МАЪНОСИ ТЎҒРИ, ЛЕКИН НОТЎҒРИ ИШЛАТИЛАДИГАН ИБОРАЛАР

Улкан маънони қамраган, лекин тақдир масаласини нотўғри тушунишдан келиб чиқиб, ноўрин қўлланилаётган иборалар, гап-сўзлар талайгина. Уларни ҳаётда тўғри ишлатиш, нотўғри истеъмол қилишдан сақланиш мақсадида айримларини келтириб ўтамиз:

«ХУДОНИНГ АЙТГАНИ БЎЛАДИ»

Ҳақиқий маъноси: Бутун борлиқда Аллоҳнинг истагани, хоҳлаганигина юз беради. Унинг хоҳишисиз ҳеч нарса бўлмайди.

Бу маънонинг тўғрилигига заррача шубҳа йўқ.

Бугунги қўлланилиши: Ҳар қандай масъулиятдан қочадиган, лекин буни очиқчасига тан олмайдиган одамлар томонидан кўп ишлатилади.

«ХУДОГА ОСОН»

Ҳақиқий маъноси: Аллоҳ учун қийин ишнинг ўзи йўқ. Ҳамма иш Унга осон.

Бу маънода ғубор йўқ.

Бугунги қўлланилиши: Қўлини совуқ сувга ургиси келмайдиган ёки ҳеч нарса қилмасдан ҳамма нарсалик бўлишни истайдиган одамлар кўп ишлатади.

«ЎЗИ ИНСОФ БЕРСИН»

Ҳақиқий маъноси: Бандага ҳамма нарсани Аллоҳ беради. Ақлни ҳам, фаросатни ҳам, бойликни ҳам. Борлиқда Ундан ўзга беришга қодир бўлган зот йўқ дегани.

Бу жуда ҳам тўғри гап.

Бугунги қўлланилиши: Оч қорним, тинч қулоғим қабилида яшайдиган, ҳаётини яхшилаш учун ҳеч нарса қилмайдиган одамлар ўз айбларини яшириш учун ишлатадилар.

Бундай иборалар жуда кўп.

Эслатма: Оддий одамларга тушуниш осон бўлиши учун иложи борица ақлий далилларга суянил-

ди. Оят ва ҳадислар келтириб ўтилмади. Зеро, аҳли илмларимиз айтилганларнинг қайси оят ва ҳадисга мувофиқ келишини яхши билишади.

ФИҚҲ БОБИДА СЎЗ...

ФАТВОНИНГ АҲАМИЯТИ

Мусулмон кишининг ҳар бир иши, ҳар бир гапи динимиз талабларига мос келиши керак. Агар банда бу талаблар нималигини, амалларининг унга мувофиқлигини билмай қолса, уни ўрганиши вожиб бўлади. Бу кемтикликни тўлдириш учун уламоларимизнинг инсонларга динларини ўргатишлари, унинг ҳукмларини етказишлари қанчалик зарур ҳисобланса, одамларнинг ўзлари ҳам қўл қовуштириб турмай, динга оид ҳукмларни сўраб-суриштиришлари шунчалик лозимдир.

Дарҳақиқат, одамларга динлари кўрсатмаларини изчил ўргатиб бориш, уларда туғиладиган саволларга, пайдо бўладиган шубҳаларга ўз вақтида керакли жавобларни бериш уламолар зиммасидаги фарзидир. Одамларга ҳам уларни тинглаш, насиҳатларига қулоқ тутиш, айтилганларга амал қилиш фарз бўлади. Ҳар икки тоифа ҳам қилган ишлари юзасидан қиёмат куни Аллоҳ таоло олдида жавобгардир.

Воқелик шуни кўрсатадики, уламолар ўз вазифаларини қанчалик яхшилаб бажаришмасин, одамлар орасида дин ҳукмларидан беҳабарлар ҳамма вақт топилади. Баъзида эса уламолар ўз вазифаларини бажаришда камчиликларга йўл қўйганлари сабабли билимсизлик кенг қулоч ёяди. Мана шундай пайтларда ўзига керакли дин ҳукмларидан беҳабар қолаётган одамга олимларга мурожаат этиш, улардан зарур масалалар ҳукмини билиб олиш фарз бўлади.

Аллоҳ таоло:

﴿فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾

«Агар билмайдиган бўлсаларингизлар, аҳли илмлардан сўранглар», деб марҳамат қилган (*Наҳл сураси, 43-оят*).

Билиш имкони бўла туриб билмаслик, ўрганиш имкони бўла туриб ўрганмаслик кишини жавобгарликдан озод этмайди. Демак, шаръий ҳукмни билмаган одам уни билган кишидан сўрайди. Шаръий саволга берилган жавоб **“фатво”**, фатво берувчи эса **“муфтий”** деб аталади.

Фатво сўровчи

Фатво сўровчи шахс муфтийдан шаръий ҳукмни билиб олиш ва унга амал қилиш учун сўрайди. Унинг бу амали тақлид қилиш ҳисобланади, чунки ўзи билмаганидан кейин билганларга тақлид қилишга мажбурдир. Тақлидни эса биз билган салбий маънода тушунмаслигимиз керак. Уламоларимиз тақлидни **“бошқанинг гапини ҳужжатсиз қабул қилишдир”**, деб тушунтиришган. Шаръий ҳужжатни таҳлил қилиш учун ҳаммада ҳам илм бўлавермайди. Шу сабабли олимларнинг гапини қандай бўлса, шундайлигича қабул қилишга мажбур.

Фатво сўраш (*шаръий ҳукмни билиш*) мужтаҳидлик даражасига етмаган ҳар бир кишига вожиб ва бунинг 2 шарти бор:

1. Шахснинг мужтаҳидлик даражасида бўлмаслиги. Чунки мужтаҳид ўз саъй-ҳаракати билан

шаръий ҳукмни билиб олиши мумкин. Қолаверса, бу нарса унга вожиб бўлиб, унинг бошқадан фатво сўраши ман қилинган. Бирор масала юзасидан ўзгалар билан маслаҳатлашиш, илмий баҳс-мунозара қилиш эса бошқа гап.

2. Шаръий ҳукмни билишнинг вожиблиги.

Шаръий ҳукмлар анчагина. Шунинг учун бирор шахснинг билиши вожиб бўлган шаръий ҳукм бошқа шахснинг билиши вожиб бўлган ҳукмдан фарқ қилади. Масалан, балоғатга етган ақлли одамга намозга доир ҳукмларни, рамазон ойи кирганда эса рўза ҳукмларини, бой шахсга закот, ҳажга қодир кишига ҳаж ҳукмларини билиш вожиб бўлади. Муайян вақт тақозо қилган ҳукмдан бошқа ҳукмларни билиш эса мустаҳабдир. Лекин ҳали ҳаётда бўлмаган, юз бермаган воқеалар ҳукмини суриштириш эса макруҳдир. Юз бериш эҳтимоли жуда катта бўлган воқеалар эса бундан мустасно.

Фатвони кимдан сўраш керак?

Модомики, мусулмон одамга ўзи учун зарур бўлган аҳкомларни сўраб билиш вожиб экан, у фатво беришга лойиқ олимни топиши керак. Бу дин иши бўлгани учун у ўта эҳтиёткор бўлиши талаб этилади.

Фатво беришга салоҳиятли одамни сўраб-суриштириш орқали, ишончли илм аҳдларининг хабар беришлари ёки шахснинг фатво ишларида машҳур бўлиб кетгани билан аниқлаш мумкин. Агар ўша шаҳарда муайян масалада фатво беришга

лойиқ одам топилмаса, у ҳолда ундай одамни бошқа шаҳардан қидириш лозим.

Агар бир шаҳарда фатво беришга лойиқ бир неча олим мавжуд бўлса, унда уларнинг исталганидан фатво сўраш мумкин. Уларнинг афзалроғидан фатво олиш мустаҳабдир.

Афзалроқ ким?

Шубҳасиз, илмда ҳам, тақвода ҳам пешқадам бўлган олим афзалдир.

Бордию фатво берувчи олимларнинг бири илмда, бошқаси тақвода пешқадам бўлса, қайсинисини танлаган афзал? Бу саволга баъзи олимлар уларнинг илмироғини, деб жавоб беришган. Чунки фатво илмга таянади. Баъзи олимлар эса тақволироғини, деб жавоб беришган. Чунки унинг тақвоси, модомики, унда фатво бериш учун етарли илм бор экан, бу ишда ўта эҳтиёткор бўлишини, фатвонинг хатодан холи бўлишини таъминлайди.

Кўнгил тўлмаганда...

Айтайлик, савол берувчининг жавобдан кўнгли тўлмади. У ҳолда нима қилади? Бунга уламоларимиз бошқадан сўрайди, деб жавоб беришган. Агар берилган жавоб аввалгиси билан бир хил бўлса, ўшанга амал қилади. Бордию жавоб аввалгисидан фарқли бўлса, у ҳолда унинг тафсилоти қуйидагича:

Сўровчи даставвал ўта илмли ва ўта тақволи одамдан сўраган бўлса, унга унинг фатвосини маҳкам тутиб, ўшанга амал қилиши вожибдир.

Бошқа кишидан қайта фатво сўрамайди. Агар бундай сифатга эга одамдан сўрамаган бўлса, уни ахтариб топади. Топа олмаган тақдирда эса тақволироқ ҳамда фатво беришга етарли даражада илми бор одамдан сўрайди. Агар фатво берувчилар илм ва тақвода тенг бўла туриб, сўровчи улар берган фатводан кўнгли хотиржам бўлмаса, унда худди шу сифатга эга бошқа шахслардан сўраши, аввалги ва кейинги фатво берувчиларнинг фикри бир жойдан чиқадиган бўлса, улар берган фатвога риоя этиши, мабодо, фатволар турлича бўлса, кўнгли хотиржам бўлганини олади. Шунинг унутмаслик керакки, фатво берувчиларнинг қайси бири кучлироқ далилга асосланган бўлса, унинг гапи олинади. Далиллар йўқ ёки кучда тенг бўлса, аввал ўта илмли ва ўта тақволи шахснинг, кейин эса тақволироқнинг гапи эътиборлидир.

Фатвони қайта сўраш

Оми киши ўзи билан боғлиқ бирор ҳолат ёки воқеанинг ҳукмини сўраб билиб олди. Шундай ҳолат ёки воқеа такрор юз берса, ўша одамга бу ҳусусдаги шаръий ҳукми қайта сўраш шартми ёки аввалги фатвога кўра ҳаракат қилаверадими?

Агар унга фатво берган одам ўта илмли ва тақволи бўлса, ҳолат иккинчи марта юз берганда, ҳукми қайта билишга ҳожат йўқ. Агар фатво берувчи бундай сифатдаги одам бўлмаса, унда шу сифатдаги бошқа одамдан қайта фатво сўраши керак. Бундай сифатдаги муфтий топилмаганда эса, ундан қу-

йироқда бўлган, олдинги фатвони берган шахсдан ҳолат ёки воқеа ҳукмини қайта сўрагани маъқул. Чунки вақт ўтиши билан унинг фикр-мулоҳазалари кенгайиб, фатвоси ўзгариб қолган бўлиши мумкин.

Савол шакли

Савол берувчининг саволидан мақсади бирор ҳолатга доир шариат ҳукмини билишдир. Шунинг учун ҳам савол қуйидаги кўринишда бўлиши керак: «Мана бу масаладаги шариат ҳукми нима?» ёки «Аллоҳ таолонинг бу масаладаги ҳукми нима?» каби.

Аслида фатво сўровчининг асл мақсади бирор масалага тегишли шаръий ҳукми билишдир. Буни кимдан билиб олишининг аҳамияти йўқ. Асосий-си, муфтийнинг фатво бериш талабларига жавоб беришидир. Агар фатво сўровчи шахс ўзини тўрт фикҳий мазҳабларнинг бирига мансуб деб билса ёки ўша мазҳаб бўйича иш юритаётган, таълим олаётган бўлса, у ҳолда ўша мазҳаб бўйича фатво берувчи одамга мурожаат қилгани маъқул. Бу ҳолатда фатво берувчи фатвонинг қайси мазҳабга кўралиги ёки мазҳаб уламоларидан кимнинг гапи эканини айтиб қўйилиши керак. Чунки бу сўровчининг турли фикҳий фикрлар, турли ижтиҳодлар қаршисида ўзини йўқотиб қўймаслиги, амалларининг бир тизимда бўлиши учун керак.

Фатво далилини сўраш

Кўп ҳолларда фатво берувчи ўзининг чуқур илми, тақвоси билан элу халқ ўртасида танилган бўлади.

Ўз-ўзидан маълумки, унинг фатвоси бирор шаръий далилга таянган бўлади. Бундай ҳолларда ундан фатвосининг қайси далилга асосланганини сўраш шарт эмас. Агар фатво сўровчи фатво берувчи шахсни яқиндан танимаса ёки берган фатвосидан кўнгли хотиржам бўлмаса, фатво далилини чиройли услубда сўраши мумкин.

Сўровчининг одоби

Ислом гўзал ахлоқ динидир. Бу фатво сўрашга ҳам тегишлидир. Фатво сўровчи фатво берувчи олдида ўзини шогирд устози олдида тутганидек тутиши керак. Жумладан, тавозели бўлиши, унга ҳурмати кўрсатиши, овозини пасайтириши, ҳар хил ишоралар қилмаслиги, юмшоқ оҳангда сўзлаши, савол беришдан ва ўтиришдан илгари рухсат сўраши, бевақт безовта қилмаслиги зарур.

Муфтий

Муфтий фатво берувчи шахс бўлиб, фатво муайян масаладаги Аллоҳнинг ҳукмини билдириш демакдир. Шунинг учун бундай масъулиятли вазифани бажармоқчи бўлган шахсга бир қатор талаблар ва шартлар қўйилган. Қисқача айтганда, булар қуйидагилардир:

- а) мусулмонлик;
- б) балоғатга етганлик;
- в) ақлли бўлиш;
- г) адолатли бўлиш;
- д) фикҳни чуқур билиш.

Мусулмонлик

Муфтийга бу шартнинг қўйилиши ўз-ўзидан тушунарли. Чунки Аллоҳ ҳукмининг хабарини берувчи одамнинг ўзи Унга ишонган, унинг буйруқларига бўйсунган бўлиши керак.

Балоғат ва ақл

Кишининг балоғатга етганлиги унда балоғат белгиларининг зоҳир бўлиши ёки маълум ёшга етиши билан билинади. Балоғат ёшидаги одамнинг ақли ҳам баркамоллик даврига кирган деб ҳисобланади. Фатво бериш кенг дунёқарашни ва теран фаҳми талаб қилади. Буни эса ақлсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Адолат

Адолат дейилганда, шахснинг Аллоҳ буйруқларига бўйсуниб, қайтариқларидан қайтиши ва уламолар обрўсига путур етказадиган ишлардан, жойлардан узоқ бўлиши, гўзал хулқлар билан зийнатланган бўлиши тушунилади. Муфтийга бундай талабларнинг қўйилиши ҳам тушунарли.

Фикҳни чуқур билиш

Муфтийнинг фикҳни чуқур билиши, жумладан, Қуръон ва суннатни, ундаги аҳкомларни, унинг носих-мансухини, ундаги умумийлик ва хусусийлик каби жиҳатларни билиши, уламолар ижмоси, қиёс каби шаръий манбалардан атрофлича хабардор бў-

лиши, фатво учун зарур дунёвий маълумотларга эга бўлиши талаб этилади.

Юқоридагилардан ташқари, фатво берувчи одам шу мансабга тайинланаётганда ундаги хушёрлик, зийраклик, хотиранинг кучлилиги, одамларнинг урф-одатларидан, уларнинг макр-ҳийлаларидан хабардор бўлиши, маломатчиларнинг маломатидан чўчимаслиги, парҳезкорлик каби сифатларнинг мавжудлигига эътибор қаратиш маъқул саналади.

Фатво беришнинг вожиблиги

Ҳар бир шаҳар ва қишлоқда одамларга динларини ўргатувчи, уларга фатво беришга лойиқ одамнинг бўлиши вожибдир. Уламоларимиз ҳатто муфтийси йўқ ерда яшаш ҳаром, дейдилар. Шундай экан, ҳар бир жамият, шаҳар, қишлоқ ёки маҳалладаги аҳолига ўз ораларидан етарли даражада фатво беришга лойиқ одамларни тайёрлаш, уларнинг таълим олиши, яшаши, ўз вазифасининг бажарилиши учун зарур шароитларни ҳозир нозир қилиш вожибдир.

Муфтий жавобгарлиги

Айтайлик, фатво сўровчи одам шу фатво сабабли кимнингдир моли ёки жонига зарар бериб қўйди. Унинг бу ишига фатво берувчи ҳам жавобгар бўладими?

Жавоб шуки, фатво берган шахс муфтийлик шартларига жавоб бермайдиган бўлса, албатта, етказилган зарарни тўлайди. Муфтийнинг барча қўйилган талабларга жавоб берадиган шахс бўла

туриб, фатвода Қуръон ва суннатга ёки ижмога мутлақо зид далилга суянганда ҳам ҳукм худди шундай. Бироқ муфтийнинг берган фатвосини фикҳий манбалар қўллаб-қувватлайдиган бўлса, у ҳеч нарсага жавобгар бўлмайди.

Муфтий одоби

Муфтий гапираётган гапини ўйлаб, бераётган фатвосини чуқур мулоҳаза қилиши шарт. У ўз амаллари юзасидан Аллоҳ таоло олдида жавоб беради. Унинг фатвода шошилиши асло мумкин эмас. Билмаган нарсасини билмайман, дейиши ҳам айб эмас. Шунингдек, фатво сўровчини яхши тушуниши, унинг мақсадини чуқур англаши, лозим бўлганда, уни тартибга чақириши, баъзи-баъзида бошқа уламолар билан маслаҳатлашиб туриши, фатво сўровчига оғиб кетмаслиги, ундан совға қабул қилмаслиги, сўровчиларга навбати билан жавоб бериши, гапирганда мулойим, оҳиста, очиқ юз билан гапириши, доимо уламоларга лойиқ ҳолатда бўлишга ҳаракат қилиши керак.

Фатво бериш

Бу муфтийнинг сўровчи одамга у сўраётган масаладаги Аллоҳнинг ҳукмини билдиришдир. Бу масъулиятли ва шарафли ишни Аллоҳ таоло Ўзига нисбат бериб, бундай деган:

﴿يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ﴾

«Сиздан фатво сўрайдилар. Айтинг: «Аллоҳ сизларга на ота ва на боласи бўлмаган сўққабош

одам тўғрисида ушбу фатвони беради» (Нисо сураси, 176-оят).

Бу мерос тақсимотиға оид бўлиб, бунинг тақсимооти қандай бўлишини фатво бериш орқали Аллоҳ ўз зиммасига олган. Ислом уммати ичидан бу муқаддас ишни илк бор бажарган киши Пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламдирлар. У зоти олийдан кейин эса бу ишни саҳобалар (Аллоҳ улардан рози бўлсин) бажаришди. Хусусан, ҳазрат Умар, Али, Абдуллоҳ ибн Масъуд, Ойша онамиз, Зайд ибн Собит, Абдуллоҳ ибн Аббос, Абдуллоҳ ибн Умар розияллоҳу анҳум бу ишда жуда машҳурлар.

Фатвони бошқага етказиш

Бир масала ҳукми ва далилини сўраб билиб олган одамнинг худди шу масалада бошқаларга фатво бериши ҳақида уламоларимиз турлича фикр билдирганлар. Улар орасида ман қилувчилар ҳам, мумкин деювчилар ҳам бор. Бироқ уларнинг кўпчилиги у фатво бермайди, балки ўзига берилган фатвони қандай бўлса, шундайлигича кўчириб айтиб беради, дейдилар. Шунингдек, одамнинг турли фикҳий китоблардан ўқиб, билиб олган нарсаларини фатво қилиб гапириб юриши, уларга ўзи билганча амал қилиб юриши ҳам мумкин эмас. Балки ўқиганлари, билганларини илм аҳли назоратидан ўтказиб олиши шарт.

Фатво беришга рухсат олиш

Фатво ишига тайинланган одамнинг фатво бери-

ши вожиблиги ҳақида, шунингдек, фатво бериш талабларига тўла жавоб берган шахснинг одамларга фатво бериши учун бирортадан рухсат олмаслиги тўғрисида ҳам уламолар яқдилдирлар.

Тўғри, масъул томоннинг улар фаолиятини назорат этиш ҳақи бор. Лекин фатво бериш баъзи олимларга вожиб бўлганидан, бу ишда бировнинг рухсатига қараб ўтирилмайди. Бироқ фатво ишига киришаётган одам ўзининг бунга қанчалик тайёр экани, бошқа олимларнинг бунга муносабатлари, ниятининг қанчалик холислиги каби ишларни чин қалбидан мулоҳаза этиши зарур. Зеро, Пайғамбар алайҳиссалом: **«Сизларнинг фатвога журъатлигингиз дўзахга журъатлигингиздир»**, деганлар (Имом Доримий ривояти).

Фатво бериш кимга вожиб?

Аллоҳ таоло айтади:

﴿إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أُولَٰئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ﴾

«Биз нозил қилган ҳужжатлар ва ҳидоятдан иборат нарсаларни одамларга Китобда равшан қилиб берганимиздан кейин яширадиган кимсаларни, шубҳасиз, Аллоҳ лаънатлагай ва лаънатловчи зотлар лаънатлагайлар» (Бақара сураси, 159-оят).

Фатво билан машғул бўлиш икки хил тоифага вожибдир.

Биринчи тоифага масъул тарафдан фатво бериш мансабига тайинланган ва буни қабул қилган одам киради. Бундай одамнинг ўзи билган масалаларда фатво бериши вожибдир.

Иккинчи тоифага масъул тарафдан тайинланмаган, бироқ ўзидан бошқа фатво берувчи мавжуд бўлмаган вақтдаги олим киради. Бундай одамга ҳам ўзи билган масалаларда фатво бериши вожибдир.

Фатво беришдан ўзини тортиш

Фатво бериш – ўта масъулиятли иш. Саҳобалар ва улардан кейин ўтган жамики уламои киромлар бу ишдан иложи борича ўзларини четга олганлар. Жамиятда ўзларидан бошқа фатво беришга лойиқ инсонлар бор экан, фатво ишини ўшаларга ҳавола этишга ҳаракат қилганлар. Илмнинг йўқолиб кетиши, одамларнинг турли фикрлар гирдобига тушиб, чалғиб қолишларидан қўрқибгина шундай қилганлар. Шунинг учун жамиятда етарли даражада фатво берувчилар мавжуд экан, фатво бериш ҳақида эга бошқа илм аҳлларининг фатвога қўл уришлари маъқул кўрилмайди. Яна шундай ҳолатлар бўладими, бунда ҳам олим ўзини фатво беришдан тортса бўлади:

1) сўровчининг асл мақсади фатво олиш орқали ўзининг ғаразли мақсадига етишиш бўлса;

2) сўровчи ўзи идрок қила олмайдиган, ақли етмайдиган қийин масала ҳақида сўраганида;

3) сўровчи ҳали содир бўлмаган, юз бермаган воқеа ҳукми ҳақида сўраганида, чунки бу воқеа

ҳақиқатда юз берганида, фатво бошқача бўлиши мумкин;

4) фатво бериш учун фикрни жамлаб бўлмайдиган ҳолатларда:ғазаб, очлик, касаллик каби;

5) фатво бериш оғир, салбий оқибатларга олиб келадиган бўлса.

Фатво

Муфтийнинг сўровчи саволига берган шаръий жавоби «фатво» дейилади. Фатво Қуръони карим, суннати набавийя, ижмо, қиёс сингари шаръий асосларга таянган бўлиши шарт. Бу асосларга хилоф бўлган фатвонинг ҳеч қандай қиймати йўқ.

Берилган фатво фақат савол мавзусига ёки ундан-да кенг мавзуларга тегишли бўлиши мумкин: худди тилланинг ҳукми сўралганда унга кумушнинг ҳукмини ҳам қўшиб айтиш каби. Буни савол берувчининг аҳволига қараб фатво берувчи белгилайди. Гоҳида фатво савол мавзусидан мутлақо бошқа мавзуга тегишли бўлиши ҳам мумкин. Бунда муфтий берилган савол мавзусининг сўровчи учун ўта мураккаб ёки ҳеч бир фойдаси йўқ деб билиб, гапни унга тушунарли, фойдали бўлган бошқа мавзуга буради. Худди ойнинг тузилиши ҳақида сўралганда, гапни унинг инсон учун амалий аҳамиятга эга томонларига ёки қиёматдаги воқеалар ҳақида сўралганда, гапни у кунга қандай тайёргарлик кўриш ҳақидаги мавзуга буриш каби.

Фатво шакли

Фатво хоҳ оғзаки, хоҳ ёзма шаклда бўлсин, Аллоҳ номи, унинг ҳамди ва Пайғамбар алайҳиссаломга салавоту салом билан бошланиши, сўнгида «Аллоҳ билгувчироқ», «Муваффақият Аллоҳдандир» каби сўзлар билан якунланиши керак. Жавоб ёзма бўлган тақдирда, унинг сатрлари, сўзлари бир-бирига яқин, зичроқ қилиб ёзилади. Берилаётган жавоб савол тугаган жойдан бошланади. Бундан мақсад бошқа шахснинг фатво матнига бирор сўз ёки ҳарф қўшиб қўйишининг олдини олишдир.

Фатво аслида тушунарли, сўровчини иккилан-тирмайдиган, қисқа ва лўнда бўлиши лозим. Чунки фатво шаръий ҳукми билдириш учун берилади, унинг далилларини санаш, уларни муҳокама этиш учун эмас. Лекин ундаги қисқалик, уни англашга, тушунишга путур етказмаслиги шарт.

Шунингдек, агар фатво воқеа жойи, вақти ва ундаги бошқа омиллар сабабли турлича бўлиши мумкин бўлса, муфтий бу ҳолатга батафсил тўхталиб, улардан ҳар бирининг ҳукми ҳақида кенгроқ маълумот бериб ўтиши керак. Масалан, икки хил маъно англатувчи сўз айтган шахс ҳақида: «Агар у бу сўздан мана бу маънони кўзлаган бўлса, унинг ҳукми бундай, бўлмаса, бундай» дейиш каби.

Шунингдек, фатво савол берган одамда ҳайратланиш ва ажабланиш уйғотадиган бўлса, муфтий фатво беришдан аввал озгина кириш сўзи қилиши, сўровчи бепарвороқ, енгилтакроқ бўлса, фатвога «бу ҳукми бузган киши қаттиқ гуноҳкордир», «бу-

тун уламолар бу хусусда якдил фикрдалар», «қасам ичиб айтаманки»... каби сўзларни қўшиши маъқул кўрилади.

Фатво далили

Берилган фатво Қуръони каримнинг очиқ-равшан, муҳкам оятига, Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг сўзлари каби сўровчига англаш қийин бўлмаган далилларга суянган бўлса, фатво кетидан уларнинг айтиб ўтилиши маъқул кўрилади. Шунингдек, муфтийнинг шу фатвони беришга сабаб бўлган бошқа омилларни санаб ўтиши ҳам мустаҳабдир.

Вазият тақозосига кўра, берилган фатводан бошқачароқ бўлган фатволар суянган далилларни муҳокама қилиш, муфтий назаридаги уларнинг заиф ва кучли томонларини айтиб ўтиш ҳам мумкин. Берилган фатвога тескари, мутлақо нотўғри далилларга таянган фатволар мавжуд бўлганда эса, уларни, албатта, тилга олиш ва керакли раддиялар бериш лозим.

Юқорида айтилганлар муфтий учун тавсия маъносида бўлиб, уларга амал қилиш унинг иродасига ҳавола этилади.

СОТИЛАДИГАН НАРСА ҲУКМЛАРИ

Кейинги пайтларда халқимизнинг ўз тарихини, илмий меросини ўрганишга бўлган интилиши сезиларли ортганига барчамиз гувоҳмиз. Булар, айниқса, динимиз асосларини ўрганишда яққол кўзга ташланади. Хусусан, ибодатнинг намоз, рўза, закот каби қисмларига бўлган қизиқиш аста-секин ортиб, илгарилари кўп ҳам эътибор қилинмаган, шундан келиб чиқиб саволлар ҳам туғилмаган савдо-сотик каби ҳаётимизнинг узвий қисми бўлмиш муҳим ибодатларга, уларнинг шарт-шароити, аҳкомлари, ҳалолу ҳароми каби томонларини ўрганишга талаб кучайди.

Ҳар бир инсон турмуш тақозоси билан ҳаётида доимий равишда молиявий муомалаларга дуч келади ва бу муомалаларда иштирок этади. Айни шу муомалалар одамларнинг кўп вақтини ва фаолиятини ўз ичига олади.

Молиявий муомалалар тартибга солинмаса, уларнинг қоидалари бўлмаса, кишилар орасида келишмовчиликлар кўпайиши аниқ. Аллоҳ таоло бу ишни Ўз зиммасига олган ва умумий таълимотларни Қуръони каримда баён қилиб берган. Сўнгра Пайғамбаримиз алайҳиссалом орқали бу ишларнинг тафсилотини йўлга қўйган. Шу тариқа исломий ҳукмлар мусулмонлар ҳаётига татбиқ қилинган. Исломдан олдинги даврдаги нотўғри ҳукмлар бирин-кетин бекор бўла бошлаган.

Кейинги бир неча ўн йиллар давомидаги динсиз ҳаёт туфайли унут бўлган савдо-сотик бораси-

даги ҳукмларни эсга олиш, уларни баҳолиқудрат ҳаётимизга татбиқ этишга зарурат ҳар қачонгидан ҳам катталигини инобатга олиб, ушбу рисолага қўл урилди.

Савдо-сотиқ мавзуси ниҳоятда кенг эканини, унинг ҳар бир масаласи алоҳида рисола бўлиши мумкинлигини ҳисобга олиб, эътиборимизни савдо-сотиқнинг асосий объекти – сотиладиган нарсага ва унга боғлиқ ҳукмларга қаратдик. Зеро, мусулмон киши нима кўринса сотавермайди ва сотиб ҳам олавермайди. Савдога қўйиладиган нарса шариатимиз шартларига мос бўлиши лозим.

Бизнингча, шариатимизда кўрсатилган таълимотларни яхшилаб ўрганиб, уларга амал қилсак, ҳозирги кунимизда молиявий муомалалар туфайли чиқаётган келишмовчиликлар, уруш-жанжаллар ва маҳкамабозликлар барҳам топади, иншоаллоҳ.

Қолаверса, аждодларимиз меросини ўрганиш, бойитиш ва келгуси авлодга етказиш ҳар бир илм эгаси учун ҳам қарз, ҳам фарздир.

Зарурат юзасидан рисола аввалида савдо-сотиққа доир баъзи асосий тушунчаларни баён қилишни, ундан сўнг эса сотиладиган нарса ҳукмларини иложи борица умумлаштириш ва бир жойга жамлаш мақсадида қоидалар кўринишида беришни лозим топдик. Қоидаларнинг содда ва мураккаблигидан келиб чиқиб, баъзиларига батафсилроқ, баъзиларига қисқачароқ тўхталдик. Қоидаларни иложи борица замонавий воқеий мисоллар билан ойдинлаштиришга ҳаракат қилдик.

Баъзида қоида янада тушунарлироқ бўлиши учун мисоллар ҳам келтирилди. Ўқувчиларга қулайлик туғдириш мақсадида аввалги устозлар, хусусан, «Мухтасарул виқоя» муаллифи йўлларида бориб, қоидалар ўз манбааларидан, далилларида холи тарзда берилди.

Савдо-сотиққа доир муҳим маълумотлар

Аллоҳ таоло:

﴿وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا﴾

«Аллоҳ савдони ҳалол ва судхўрликни ҳаром қилди», деган (*Бақара сураси, 275-оят*).

Ушбу ояти карима савдо-сотиқнинг ҳалоллигига асосий далилдир.

Луғатда «байъ» сўзи нарсани нарса эвазига алмашиш деб келтирилган. Қийматли нарсага қийматга эга бўлган нарса муқобилида эга бўлиш савдо дейилади.

Шариатда эса: сотиб олинган нарсага эгалик қилиш ва унинг ўрнига берилган нарсалардан эгаликнинг узилишига асосланган айирбошлашдир. Ёки молни молга рози бўлиб алмашишдир.

Савдо-сотиқ билан шуғулланаётган мусулмонга савдо илмини билиш фарзи айндыр. Ҳазрат Умар (розияллоҳу анҳу) айтади: «Бозорларда савдо илмини билмай савдо қиладиган одам истаса-истамаса рибохўрдыр».

Савдо-сотиқнинг асли таклиф ва қабулдыр (ийжоб ва қабул). Яъни, кимдыр молни сотишни ёки

олишни таклиф қилади, иккинчи тараф эса қабул қилади.

Савдо-сотиқ 3 та унсурнинг мавжуд бўлишига боғлиқ:

Сотилаётган нарса	Ҳукми ва сабаби
1. Сигарет	Сотиш мумкин эмас. Чунки илмий исботланган зарари учун шариат унинг олди-сотдисини ҳаром қилган.
2. Атир-упа, аёллар тор кийими	Сотиш мумкин. Чунки улардан уйда шариат кўрсатмасидан чиқмаган ҳолда фойдаланиш мумкин. Шу сабабли улар қийматли мол ҳисобланади.
3. Пай (акция)	Сотиш мумкин. Чунки у қийматли мол ҳисобланади. Компаниянинг ҳаром билан савдо-сотиқ қилмаслик шарти билан.
4. Инсон аъзолари	Сотиш мумкин эмас. Шариат унинг олди-сотдисини ҳаром қилган, қолаверса, у инсоннинг ўз мулки ҳам эмас. Шунинг учун ҳам у қийматли мол ҳисобланмайди.
5. Инсон қони	Сотиш мумкин эмас. Чунки у қийматли мол эмас.

2-ҚОИДА

Бир келишув асосида олинган молларнинг ҳукми турлича бўлиши мумкин ёки келишув-

внинг бир қисми бузилса, қолган қисми ҳам бузиладими?

Савдо-сотиқ қилиб бўлингач, савдони бузувчи баъзи омиллар пайдо бўлиб қолади. Мисол учун, сотилган нарсанинг бир қисми шариат бўйича мол ҳисобланмаслиги, айбли бўлиши, савдо шартларидан бирининг бузилиши кабилар.

Масалан: Бир одам 1000 сўмга бир қути шарбат ва бир қути ароқ сотиб олди. Бу ерда келишув битта, аммо унинг ярми (бир қути ароқ) шариат назарида дуруст эмас. Бошқа мисол, сотиб олинган бир вагон картошканинг бир қисми ёмон чиқди. Ёмон чиққан қисмини қайтариб бериб, яхшисини олиб қолсак ва шунга яраша ҳисоб-китоб қилсак бўладими ёки вагондаги молни тўлалигича қайтариб беришимиз керакми? Бу каби саволларга қуйида жавоб топишимиз мумкин.

Агар олувчи молни қўлга олганидан сўнг айбли эканини билса, бунда 3 хил ҳолат бўлиши мумкин:

Олинган нарса бир-биридан ажралмас бир бутун нарса бўлиши мумкин.

Масалан, шим, рўмол, пичоқ.

Ҳукми. Олувчи молни олиб қолиши ёки қайтариб бериб пулини олиши ҳам мумкин.

Олинган нарсалар бир-биридан ажратса бўладиган бир бутун нарса.

Масалан, бир жуфт туфли, бир жуфт пайпоқ каби.

Ҳукми. Харидор молни олиб қолиши ёки молни тўлиқ қайтариб, пулини тўлиқ олиши мумкин.

Олинган нарсалар бир-биридан ажратса бўладиган, бир неча хил нарса.

Масалан, 10 та кўйлак, 20 та машина. Буларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳидадир ва ундан алоҳида-алоҳида фойдаланилади.

Ҳукми. Агар молнинг ҳаммасини қайтариб бермоқчи бўлса, бунда сотувчи рози бўлиши керак. Агар рози бўлмаса, молнинг айбли қисмини қайтариб бериб, пулининг шунга яраша қисмини қайтариб олади.

Савдо-сотик келишувининг бир қисми бузилганда, қолган қисмини ўз кучида қолдириш учун зарурий шартлар.

Мол сифатида олинаётган нарсаларнинг нархи аниқ бўлиши.

Молнинг бир-биридан ажралмас бир бутун ёки ажраладиган бир бутун нарса бўлмаслиги.

Бундай савдо сотувчи ёки олувчига зарар келтирмаслиги.

Мисоллар

Бир одам ароқ ва шакар сотди. Шакар савдоси кучга эга. Ароқ савдоси эса бекор бўлади.

Бир одам бир неча қўйлак олди, уларнинг баъзиси айбли эди. Камчиликсиз қўйлакларни олиб қолиб, айбли қўйлакларни қайтариб бериб пулини олади.

3-ҚОИДА

Мавжуд бўлмаган нарсанинг савдоси келиши мумкин бўлган зарарига боғлиқ.

«Мавжуд бўлмаган нарса» дейилганда, аслида мавжуд бўлса ҳам шариат уни йўқ деб ҳисоблаган нарсага айтилади.

Масалан, сигир елинидаги сут. Елинда ҳақиқатан, сут бўлиши мумкин ёки елин касаллик туфайли шишиб кетган бўлиши ҳам мумкин.

Юқоридагига ўхшаш нарсаларнинг савдоси улардан келиши мумкин бўлган зарарнинг катта-кичиклигига қараб белгиланади.

Осмондаги кабутар. У мавжуд, лекин савдо вақтида ушлаб топширишнинг иложи йўқлиги учун мавжуд эмас, деб ҳисобланади.

Шариат томонидан савдо-сотиқ қилиш тақиқланган нарсалар ҳам **мавжуд эмас**, деб эътибор қилинади ва бу билан сотувчининг молни топшириш ҳамда унинг эвазига пул олиши бекор бўлади.

Қуйида молнинг мавжуд эмас, деб ҳисобланиши учун қўйилган шартлар келтирилади:

Мол кўз билан кўриладиган нарса бўла туриб, савдо пайти йўқ бўлиши. Лекин нарсанинг ўзи эмас,

балки ундан келадиган манфаат сотиладиган ҳолат бундан мустасно.

Масалан, уйни ижарага бериш. Бунда уй эмас, балки ундан олинадиган манфаат сотилмоқда. Манфаатни эса кўз билан кўриб бўлмайди.

Нарсанинг нархи, миқдори, сифати, ранги, ҳажми, топширилиш вақти, жойи айтиб ўтилмаган бўлиши («Салам» савдосидаги каби).

Нарсадаги белгиларнинг жанжалга, катта зарарга сабаб бўладиган даражада мажхул бўлиши.

Бундай савдога зарурат ёки ҳолатнинг йўқлиги. Агар зарурат бўлиб, катта зарар келтирмайдиган бўлса, бундай савдога рухсат этилади.

Мавжуд эмас деб ҳисобланган молнинг мавжуд бўлган молга тобе бўлмаслиги.

Агар елиндаги сут чиқариб олинса, осмондаги қуш тутиб келинса, у ҳолда уларнинг савдоси дуруст.

Демак, мавжуд эмас деб ҳисобланган нарсанинг савдоси ундан келиши мумкин бўлган зарарга қараб белгиланар экан.

Мисоллар

Ҳали пайдо бўлмаган мевани сотиб бўлмайди. Чунки бу мавжуд бўлмаган нарсани сотишдир.

Қўйнинг устидаги жунини қирқиб олмасдан туриб сотиб бўлмайди.

4-ҚОИДА

Қўлида бўлмаган нарсани сотиш пайдо бўлиши мумкин бўлган зарарга боғлиқ.

Аввало, мулкчилик ёки мулкдорлик ҳуқуқи нима? У шариат рухсати билан мулк эгасининг ўз мулкини тасарруф этишга берилган ҳуқуқдир. Шу ҳуқуқдан келиб чиқиб, мулк эгаси ўз мулки бўлган нарсаларни шариат белгиллаган шартлар асосида олди-сотди қилиши мумкин. Бироқ шундай ҳолатлар бўладики, сотувчи ўзиники бўлмаган нарса устида ҳам харидор билан олди-сотдига киришади.

Масалан, харидор сотувчидан аниқ равшан қилиб айтилган белгиларга эга молни сўрайди. Сотувчи у билан савдолашиб пулини олади, сўнгра керакли жойга бориб, ўша белгиларга эга бўлган молни топиб келиб харидорга беради. Бу ердаги муҳим жиҳат сотувчининг молни олиб келиб бериши ёки бера олмаслигида. Шариат белгилари аниқ айтилган, лекин сотувчининг мулкида бўлмаган нарсалар савдосига рухсат берган («Салам» савдоси мисолида). Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, сотувчининг ўзиники бўлмаган нарсани сотиши пайдо бўлиши мумкин бўлган зарар хавфига боғлиқ. Яъни айтилган нарсани топиб келиб бера оладими, йўқми? Бу қилинган савдо охир-оқибат жанжалга сабаб бўладими, йўқми? Мана шундай савдога нечоғли зарурат бор ёки йўқ?

Агар сотувчи айтилган нарсани топиб келиб бера олса, бироз зарар хавфи бўлса ҳам ундай савдо ду-

руст. Акс ҳолда бундай савдо бекор қилинади.

Мана шундай чигалликлар бўлмаслиги учун молни сотиб олиб, қўлга олгандагина сотиш керак. Молни «қўлга олиш» деганда, молнинг харидор ихтиёрига ўтиши тушунилади. Бу нарса молнинг харидор идишига тушишими, айтилган жойга олиб бориб беришими ёки олиб кетишга имкон беришими – буларнинг барчасини ўша жойдаги савдогарлар урф-одати белгилайди. Албатта, бу урф-одат шаритатга хилоф бўлмаслиги шарт.

Қисқаси, ўзида бўлмаган нарсани сотиш бир неча сабабга кўра ман этилган, шулардан:

Бундай савдо судхўрликка, яъни ҳеч нарса қилмай фойда олишга сабаб бўлиши мумкин.

Бундай савдода фойда-зарар эмас, фақат фойда бўлиши.

Жанжал чиқиш хавфининг борлиги.

Мисоллар

Инсон ўз мулкига савдо-сотикдан бошқа йўл билан кирган нарсаларни (масалан, совға, васият, садақа ва бошқа эҳсонлар каби) қўлга олмасдан сотиб юбориши мумкин (юқорида тилга олинган ман қилувчи сабаблар йўқлиги учун), лекин ундан сотиб олган шахс қўлга олмасдан туриб сотиб юбориши мумкин эмас.

Озиқ-овқат учун берилган талонни сотиш мумкин. Чунки бу талон ҳадя ҳукмидадир.

Эслатма: Юқоридаги масалаларда гап сотувчининг айтилган нарсани харидорга олиб кела олишига бориб тақалди. Шунинг учун бу хусусда яна озгина тўхталиб ўтсак. Модомики, сотувчи айтилган нарсани олувчига топшира олмас экан, бу савдо бекордир, дедик. Топшириш эса, аввало, савдо-сотиқ пайтида **келишилган тартибда** бўлиши керак. Агар олди-сотди пайти молни қайси тартибда харидорга топшириш ҳақида келишилмаган бўлса, у ҳолда иш савдогарларнинг урф-одатларига кўра бўлади. Қуйидагилар топширишга мисол бўла олади:

- айтилган жойга етказиб бериш;
- харидорнинг молни қўлга олиши;
- ҳисоб рақамига ўтказиб бериш ҳам топшириш ҳукмида;
- олиб кетишга имкон бериш ҳам топшириш ҳукмида;
- чек ёзиб бериш ҳам топшириш ҳукмида.

Қандай нарсаларни топширишнинг иложи йўқ?

Аслида, мавжуд бўлмаган нарсани ёки мавжуд бўлса-да, шариат мавжуд эмас, деб ҳисоблаган нарсани ёки йўқолиб қолган нарсани.

Мажхуллиги сабаб жанжалга сабаб бўладиган нарсани. Миқдори, сифати номаълум нарса каби.

Зўрлик билан тортиб олинган нарсани. Тортиб олган шахснинг ўзига эса сотиш мумкин.

Гаровдаги нарсаларни (гаровга олган шахснинг розилигисиз).

Топшириш сотувчига зарар етказса.

Бундай ҳолатларга дўконда молнинг тугаб қолиши, табиий офатлар, юкни олиб келаётган кеманинг чўкиб кетиши кабилар сабаб бўлиши мумкин.

Диққат!

Шундай вазиятлар ҳам бўладики, молни олди-сотди келишуви тугаб, «Бор – барака» қилинган, харидор қўлига тегмай туриб нобуд бўлади. Бунда нобуд бўлган молнинг зарарини қўтарувчи одам бўлмаса, у ҳолда келишилган савдо бекор бўлади.

Масалан. Бир киши боғдаги мевани сотиб олди. Лекин териб олмасидан дарахтда турган меваларга офат етди (ҳосилни териб олиш муддати келишув асосида, келишув бўлмаган ҳолатда эса мавжуд урф-одатлар асосида белгиланади). Бу ҳолда зарарни харидор қўтарсин десак, у молни қўлига олгани йўқ. Энди сотувчи қўтарсин десак, офат савдо келишувидан кейин содир бўлган. Бироқ тақдирга тан бериб харидорга пули қайтариб берилади ва савдо келишуви бекор қилинади. Чунки Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам шундай ҳукм қилганлар. Жобир розияллоҳу анҳудан ривоят қилинади: «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам: **Агар биродарингга мева сотсанг-у, унга офат етса, сенга ундан бирор нарса олишинг ҳалола эмас. Нима учун биродаринг молини ноҳақ олар экансан?! дедилар**» (Имом Муслим ва Абу Довуд ривояти).

Агар нобуд бўлган мол зарарини қўтарувчи тараф бўлганида эди (мол сотувчининг айби билан нобуд бўлгандаги ёки харидор қўлига ўтгач нобуд бўлиши каби), савдо ўз кучида қолар ва мавжуд вазиятга қараб ҳукм чиқарилар эди.

5-ҚОИДА

Жанжалга сабаб бўлувчи ҳар қандай номаълумлик савдони бузади.

Бу қоида юқоридаги қоидаларни тўлдирувчидир. Аввало, нималар номаълум бўлиши мумкин?

– келишилган молнинг бор-йўқлиги: боғда меванинг, дўконда молнинг бўлиш-бўлмаслиги каби;

– келишилган молни харидор қўлига қандай топшириш. Ҳаводаги бургут каби;

– молнинг ноаниқ бўлиши. Бир неча кўйлақлар ичидан қайсидир кўйлакни сотиш;

– мол навининг номаълумлиги. Харидор сотувчидан машина сўрайди ёки сотувчи машина таклиф этади-ю, унинг маркасини (Тико, Матиз) тилга олмайди;

– миқдор номаълумлиги. Вазни ноаниқ бўлган буғдойни 1000 сўмга сотиш каби;

– сифат номаълумлиги. «Сифат» деганда, ишлаб чиқарилган йили, қуввати, ранги, ҳажми кабилар тушунилади;

– нархнинг номаълумлиги. Бунда пулнинг тури (доллар, евро, сўм) ва миқдори (100, 1000, 230000) ноаниқ бўлади;

– пулни тўлаш вақти номаълум, яъни фалон муддатгача деб пулни тўлаш муддати белгиланмайди.

Бу ва бундан бошқа савдогар аҳлига маълум бўлган номаълумликлар.

Қандай номаълумлик савдони бузади?

Номаълумликларни шартли равишда 3 га бўлишимиз мумкин:

Сотилаётган нарса	Ҳукми ва сабаби
1. Дўконда бор ёки йўқлиги номаълум газлама	Савдоси бекор бўлади. Чунки молнинг бор йўқлиги номаълум ва бу номаълумлик охир-оқибат жанжалга сабаб бўлади.
2. Туфли юкланган сувга ғарқ бўлган контейнер	Савдоси бекор. Чунки молни олувчига топшира олиш ёки олмаслиги номаълум. Мана шу номаълумлик савдони бузади.
3. Бир нечта машинадан тайин этилмаган биттаси	Савдоси бекор. Чунки сотувчи ҳам, олувчи ҳам айнан қайси мол устида савдолашаётганларини билмайди. Мана шу билмаслик, яъни номаълумлик савдонинг бузилишига сабабдир.
4. Мерседес машинаси	Савдоси бекор. Чунки машина маркаси айтилгани билан, унинг бошқа сифатлари (йили, янги-эскилиги, ранги, қуввати) айтилгани йўқ. Бу нарсаларнинг эса нархга таъсири бор. Мана шу номаълумликлар савдони бузади.

6-ҚОИДА

Тортиб, ўлчаб, санаб ёки идишлаб сотиладиган нарсаларни чамалаб ҳам сотиш мумкин ёки ўзаро зиёда-кам қилиб сотиш жоиз бўлган нарсаларни чамалаб алмаштириш мумкин.

Қоидада айтилган «тортиб» сўздан нарсанинг оғирлигини аниқлаш учун оғирлик ўлчов бирликларини (гр. кг. тн.) «ўлчаб» сўздан нарсанинг миқдорини ҳисоблашда қўлланиладиган узунлик ўлчов бирликларини (мм. см. м. км.) «идишлаб» деганда, махсус идишлар билан нарсанинг миқдорини ўлчаб сотиш (масалан, пақирлаб, баклашкалаб, канистрлаб, литрлаб) тушунилади.

«Чамалаб сотиш» деганда, нарсанинг миқдорини ҳеч бир ўлчов бирлигисиз тахминан сотиш тушунилади (уюми билан, тўпи билан сотиш каби).

«Ўзаро зиёда-кам қилиб сотиш жоиз бўлган нарсалар» деганда, бир жинс ва бир синф бўлган, тенгма-тенг ва қўлма-қўл алмаштирилиши керак бўлган, яъни рибо хавфи мавжуд бўлган нарсалар истисно қилинади.

Қандай нарсалар тортиб ва қайсилари идишлаб сотилади?

Нарсанинг тортилиб, идишланиб, ўлчаниб ёки санилиб сотилишини ўша жойнинг урф-одати белгилайди. Баъзида тортилиб сотиладиган нарса идишланиб, метрланиб сотиладиган нарса эса тортилиб сотилиши ҳам мумкин.

Чамалаб сотиш шаръий бўлиши учун бир неча шартлар мавжуд бўлиши керак:

Сотиладиган нарсани савдо вақтида ёки ундан олдин кўз билан кўриш. Бундан агар очиб кўрилса, молга зарар етадиган ҳолатлар мустаснодир. Лекин мол ҳақида тўлиқ маълумот берилиши шарт.

Сотиладиган нарса ҳаддан ташқари кўп (чунки чамалаб бўлмай қолади) бўлмаслиги керак.

Сотувчи ҳам, олувчи ҳам сотиладиган нарсанинг на ўлчовини, на оғирлигини ва на сонини билмаслиги керак.

Сотувчи ва олувчи чамалашни биладиган одамлар бўлиши керак.

Сотиладиган нарса турган ер текис бўлиши керак. Чунки ер дўнги бўлса, алдаш хавфи туғилади.

Сотиладиган нарса санаш қийин ҳолда кўп бўлиши керак.

Мисоллар

Бир тўп буғдой ёки апельсинни чамалаб сотиш мумкин. Чунки буларни тортиб ҳам, доналаб ҳам сотса бўлади.

Чегараси аниқ бўлган ерни чамалаб сотиш мумкин. Чунки у ўлчаб сотиладиган нарсадир.

Бир уюм кўйлак-иштонни чамалаб сотиш мумкин. Чунки у санаб сотса бўладиган нарсадир.

7-ҚОИДА

Ўзини алоҳида сотса бўладиган нарсани савдодан айириб қолиш жоиз.

«Савдодан айириб қолиш» деганда, савдо бити-мидан истисно қилиш, истисно қилинган нарсага нисбатан савдо кучини тўхтатиш тушунилади: ернинг $\frac{1}{4}$ бўлагидан бошқа қисмини сотиш каби.

Истисно қилиш ёки айириб қолиш 4 хил бўлади:

Истисно қилинган нарса ҳам аниқ, ундан қолгани ҳам аниқ: ерни сотиб, унинг $\frac{1}{4}$ қисмини истисно қилиш каби.

Ҳукми: бундай савдо дуруст.

Истисно қилинган нарса аниқ, ундан қолгани ноаниқ: номаълум, ноаниқ ернинг $\frac{1}{4}$ қисмини истисно қилиш.

Ҳукми: бундай савдо дуруст эмас.

Истисно қилинган нарса ноаниқ, ундан қолгани ҳам ноаниқ: сотиладиган ернинг ноаниқ бўлагини истисно қилиш каби. Истисно қилинган нарса ноаниқ бўлгани учун ундан қолгани ҳам ноаниқ бўлади.

Ҳукми: бундай савдо дуруст эмас.

Истисно қилинган нарса ноаниқ, бироқ ундан қолгани аниқ: ноаниқ ернинг 10 сотихини сотиш, қолганини ўз ихтиёрида қолдириш каби.

Ҳукми: бундай савдо дуруст.

Демак, молнинг савдога тегишли қисми аниқ бўлса, савдо дуруст экан.

Мисоллар

1) Уй савдосидан уй жиҳозлари: гилам, совуткич, кир ювиш машинасини истисно қилиш мумкин. Чунки уларнинг ўзини алоҳида сотиш мумкин.

2) Ҳайвон қорнидаги боласини истисно қилиш дуруст эмас, чунки ҳомила алоҳида сотилмайди.

8-ҚОИДА

Тобе тобедир

Ўзи мустақил бўла олмайдиган, алоҳида ишлатилмайдиган нарса **«тобе»**дир. Тобени ўз ичига олган нарса **«асос»** (асл) дейилади. «Тобе» доимо «асос»га (асл) боғлиқ бўлиб, ундан ажрай олмайди (калит қулфга тобе бўлганидек). Ҳукмда ҳам унга эргашади, яъни тобе бўлади. Савдо пайти ҳам асосий эътибор асос (асл)га қаратилади. **Асосга тобе бўлган нарсалар савдо пайти тилга олинмаса ҳам, савдо ичига кириб кетаверади.**

Тобени нима аниқлайди?

Бир сўз билан айтганда, сотилаётган нарсага нималар тобе ёки нималар тобе эмаслигини савдогарларнинг урф-одатлари белгилайди. Албатта, бу урф-одатлар шариат меъёрларига хилоф бўлмаслиги шарт. Биз буни бозор белгилайди деб ҳам айтмиз.

Одатда тобе бўладиган нарсалар

Молнинг бир қисми ҳисобланган нарсалар: машина ғилдираги, ойнаси каби.

Қолдириб-ташлаб кетишга мўлжалланган нарсалар: ҳовлидаги дарахтлар каби.

Молга зарурий равишда боғлиқ бўлган нарсалар: машина калити, ҳовлига олиб кирувчи йўл каби.

Молдаги савдодан кейин, қўлга олишдан олдин бўладиган зиёдалашиш: қўйнинг семириши каби.

Мисоллар

Компьютер сотган одам унинг меъёрида ишлаши учун керак бўладиган лаш-лушларини ҳам қўшиб сотади (сим, программа дисклари, монитор, сичқонча каби).

Машина сотган одам эҳтиёт ғилдираги, дамкрат, ключларни ҳам қўшиб сотади.

***Эслатма:** Агар тобе мустақил бўлиб қолса, яъни асосга айланса, тобе бўлган ҳолатида берилган имтиёзлардан маҳрум бўлади. Чунки тобега юмшоқроқ, енгилроқ муносабатда бўлинади. Агар тобеликдан чиқса, мана шундай муносабатдан маҳрум бўлади.*

***Масалан:** она ҳайвон қорнидаги ҳомилани сотиш мумкин эмас. Чунки унда номаълумлик бор, лекин онасига тобе ҳолда сотиш мумкин. Ёки даладаги ҳали пишмаган буғдойни, боғдаги ҳали етилмаган мевани сотиш мумкин эмас. Лекин буғдойни ерга қўшиб, мевани дарахтга қўшиб сотиш мумкин.*

***Эслатма:** Тобе нобуд бўлса ҳам, савдо асосга биноан бўлаётгани учун савдога путур етмайди.*

9-Қоида

Савдогарлар наздида молнинг қийматини пасайтирадиган камчилик айб ҳисобланади.

Бу қоида «Молдаги камчиликка ёки айбга нималар киради-ю, нималар кирмайди? « деган саволга жавоб бўлади. Қоидада айтилганидек, мол айбини савдогарлар, соҳа мутахассислари белгилашлари ва бу айб молнинг қийматини камайтишига сабаб бўлиши керак. Биз «қиймати» деган сўзни атайин танладик. «Қиймат» молнинг савдогар қўлига келиб тушган нархи. Буни «таннарх» ҳам дейишимиз мумкин. «Баҳо» эса молнинг сотиш нархидир. Баъзида молнинг айби унинг савдогар қўлидалик пайтидаги нархига зарар етказиши, аммо бозордаги сотув нархига зарар келтирмаслиги мумкин. Айниқса, бу молга талаб жуда катта бўлганда.

Сотилган молдаги айб аниқланганда, нима қилинади?

Аввало, бунинг айб ёки айб эмаслиги аниқланади. Агар айб экани исботланса, сотувчи айб ҳақи тўлайди.

Айб ҳақи қандай аниқланади?

Айб ҳақини 2 хил йўл билан аниқлаш мумкин:
Савдолашилган кундаги мол баҳосидан айб баҳоси ажратиб олиниб, харидорга берилади.

Мисол. Фарҳод 1000 сўмга қўйлак сотиб олди. Кейин ундаги айб очилиб қолди, бу айбни савдогарлар 100 сўм деб белгилашди. Харидор мана шу 100 сўмни (айб ҳақини) олади.

Молнинг айбсиз ва айбли ҳолатдаги қиймати аниқланади. Улар орасидаги фарқ улуши сотилган баҳодан ушлаб қолиниб харидорга берилади.

Мисол. Сотувчи ўзига 16 долларга тушган буюмни 20 долларга сотди. Кейин молнинг айби аниқланди. Мана шундай айбли молнинг қиймати (баҳоси эмас) 12 долларга тенг. Айбсиз мол қийматидан айбли мол қийматини айирамиз: $16-12=4$

Энди 4 доллар молнинг қиймати бўлмиш 16 долларнинг неча фоизини ташкил этишини аниқлаймиз, бу 25 фоизни ташкил қилади.

Энди 25 фоиз молнинг сотилган баҳоси бўлмиш 20 долларга нисбатан қанча сўмни ташкил қилишини аниқлаймиз, бу эса 5 долларни ташкил қилади. Мана шу 5 доллар айб ҳақи ҳисобланиб, харидорга берилади. Харидор истаса, молни қайтариб бериши ҳам мумкин.

Эслатма: Келишув пайтида молнинг одатдаги айблардан хоилиги назарда тутилади. Мол сифатининг юқори-пастлиги харидор тарафидан алоҳида таъкидланмаган бўлса, айбга кирмайди.

Мисоллар

Қўй қулоғининг қурбонликка ярамайдиган даражада кесилгани айб, бу сабабли қиймат камаяди.

Мева ичининг қуруқлиги, қуртлагани, айнигани айбдир, шу сабабли қиймати пасаяди.

10-Қоида

Айб туфайли қайтариш савдони айни ўша ҳолда бузади.

Молни айби туфайли қайтариб беришга ёки айб ҳақи олишга харидорнинг ҳақи бор. Савдо амалга ошиб, кейин айби билинса, харидор молни қайтариб бериб, савдони бузиши, агар истаса бузмаслиги ҳам мумкин. Агар қайтариб берадиган бўлса, қайтариб бергунгача қилган фойдаси ўзига. Бунда «Зарарни ким кўрса, фойда ҳам ўшанга» қоидасига риоя қилинади.

Қайси ҳолатларда мол қайтарилади?

Харидор савдо пайтида ёки молни қўлга олаётган пайтда мол айбини кўрмаса. Ёки молдаги бу камчиликни айб эканидан беҳабар бўлса;

Харидорнинг айбни қабул қилганига далолат этувчи белги бўлмаса: айбни билгандан сўнг ҳам молни ишлатавериши каби;

Айб сотувчи қўлидалигида пайдо бўлмаган бўлса;

Айб ўта қийинчилик билан кетказиладиган бўлса;

Савдо бузилмасдан олдин айб кетказилмаса;
Айбли мол харидор қўлида нобуд бўлмаган бўлса;
Харидор «айб туфайли қайтариш» ҳуқуқидан воз
кечмаган бўлса;

Сотувчи харидор билан молнинг айбларидан ши-
коят қилмасликка келишган бўлмаса;

Айб кўриниб турган бўлса;

Агар айбни кўриш сабабли молга путур етадиган
бўлса, бундай мол қайтарилмайди, балки харидор
айб ҳақи олади, холос.

Топилган камчиликнинг айб эмаслигига кели-
шилган бўлмаса;

Молдаги ўзгаришларнинг айб туфайли қайта- риб беришга таъсири

Молдаги ўзгаришлар 2 хил бўлади:

Ўсиш сари ўзгариш.

Камайиш сари ўзгариш.

Ўсиш сари ўзгариш

Ажратиб бўлмас, ташқаридан қўшилган ўзгариш:
олинган газламани бўяб қўйиш ёки тикиб қўйиш
каби.

Ҳукми: бундай мол агар сотувчи рози бўлмаса
қайтарилмайди.

Ажратиб бўлмас, ташқаридан қўшилмаган ўзга-
риш: қўйнинг семириши каби.

Ҳукми: бундай молни айби туфайли қайтариш
мумкин.

Ажратиб олса бўладиган, ташқаридан қўшилмаган ўзгариш: қўй боласи каби.

Ҳукми: бундай молни ҳам қайтариш мумкин.

Ажратиб бўлмас, ташқаридан қўшилган ўзгариш: молни ишлатиш орқали тушган пул каби.

Ҳукми: бундай молни айби туфайли қайтариш мумкин.

Камайиш сари ўзгариш

Мол харидор қўлига ўтишидан олдин сотувчининг хатоси туфайли айбли бўлиб қолса-ю, айбни харидор молни қўлга олгач билса, бу ҳолда молни қайтаради ёки айб ҳақи олади. Аммо айб харидор қўлида пайдо бўла бошласа, харидор фақат айб ҳақи олади, холос.

Мол харидор сабабли харидор қўлига ўтишдан илгари айбли бўлиб қолса, мол қайтарилмайди, балки зарарни тўлаб молни олади.

Мол харидор қўлига ўтишдан олдин бегона шахсининг хатоси сабабли айбли бўлиб қолса, харидор молни хоҳласа олади, хоҳламаса йўқ. Лекин бу ҳолат мол харидор қўлига ўтгач содир бўлса, харидор сотувчидан айб ҳақи олади, холос. Сотувчи эса зарарни айбдордан ундиради.

Мол харидор қўлига ўтмасидан олдин ҳеч бир сабабсиз, ўз-ўзидан айбли бўлиб қолса, харидорнинг ихтиёри ўзида. Аммо мол айби харидорнинг қўлига ўтгач билинса, у ҳолда харидор молни қайтарол-

майди, балки сотувчидан зарарни ундиради, холос.

Мол харидор қўлига ўтмасидан бурун форс-мажор сабабли айби бўлиб қолса, харидор ихтиёрлидир. Аммо мол айби харидорнинг қўлига ўтгач билинса, у ҳолда харидор молни қайтаролмайди, балки сотувчидан зарарни ундиради, холос.

Мисоллар

Олинган китобнинг айби чиқиб қолса, китобни қайтариб бериб, ўрнига айбсизини олиш, агар айбсизи бўлмаса, пулни тўлиқ қайтариб олиш мумкин. Қайтариб бергунгача китобдан олинган фойда учун сотувчига ҳеч нарса берилмайди. Агар харидор истаса, китобни қайтармасдан туриб, айб ҳақи олиши ҳам мумкин.

Сотиб олинган кўйлакнинг айби чиққанидан кейин ҳам кийишда давом этса, энди кўйлакни қайтариб бериб бўлмайди, балки айб ҳақи олинади.

Сотиб олинган жамадонни ишлатганидан сўнг айби чиқса (масалан, қулфи ишламаса), ўрнига бошқасини алмаштириб олиш, агар алмаштиришнинг иложи бўлмаса, пулини тўлалигича қайтариб олиш ёки молни олиб қолиб, устига айб ҳақи олиш ҳам мумкин.

11-Қоида

Пуллик хусусиятига эга нарсаларга ва ўхшаши бор молларга судхўрлик хавф солиши мумкин.

Маълумки, судхўрлик, фойдахўрлик ёки рибохўрлик Қуръони каримда, суннати мутахҳарада

кескин қораланган. Унинг жамиятга келтирадиган моддий-маънавий зарари ҳақида ҳар куни кўриб, эшитиб турамиз.

«Судхўрлик» деганда, кўпроқ бировга қарз бериб, шу қарз устидан фойда олишни тушунамиз. Аслида судхўрликнинг доираси бунданда кенгроқ.

Судхўрлик 2 хил бўлади:

Савдо судхўрлиги, бу ерда гап судхўрликнинг ушбу тури ҳақида кетади.

Насия судхўрлиги, бунда қарзни адо этишни орқага суриш эвазига олинадиган фойда тушунилади.

Қоидада айтилганидек, пуллик хусусиятига эга нарсаларга ва ўхшаши бор молларга судхўрлик хавф солар экан. Бу билан биз судхўрлик доирасини белгилаб олдик.

«**Пуллик хусусиятига эга нарсалар**» деганда, одамлар ўртасида пул ўрнида қўлланиладиган нарсалар: доллар, сўм, рубль, тилла танга, кумуш танга, қимматбаҳо қоғозлар ва шу кабилар тушунилади.

«**Ўхшаши бор моллар**» деганда, бир-бирига жудаям ўхшаган, ўртасида деярли тафовут бўлмаган, бозорда мавжуд бўлган гуруч, буғдой, бир хил ҳажмдаги тухумлар, шакар кабилар киради.

«**Ўхшаши йўқ моллар**» деганда эса бир-биридан тафовутли, нархи бири иккинчисидан фарқ қиладиган, тортиб ҳам, идишлаб ҳам, санаб ҳам бўлмайдиган нарсалар тушунилади: ҳовли-жой, турли ҳажмдаги жониворлар каби.

Ўхшаши йўқ молларда судхўрлик бўлмайди:
битта зотли туяни иккита зотсизга, битта катта тухумни 2 та кичикка алмашиш мумкин. Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам: **«Тиллога тилло, кумушга кумуш, буғдойга буғдой, арпага арпа, хурмога хурмо, тузга туз, ўхшашига ўхшаш, тенгма-тенг, қўлма-қўл. Қачонки синфлари бошқа-бошқа бўлса, агар қўлма-қўл бўлса, қандай хоҳласангиз шундай сотаверинглар»**, деганлар (Имом Муслим ривояти / Мишкотул масобих: 2808).

Ҳадиси шарифда олти нарсанинг номи тилга олинган бўлсада, уларнинг ҳукми бошқа нарсаларга ҳам тегишли экани фикҳ китобларида қайд этилган. Уламоларимиз, аввало, номи зикр этилган олти нарсдаги судхўрлик сабабини излашган. Сўнгра шундай сабабнинг бошқа нарсаларда ҳам мавжуд ёки мавжуд эмаслигини тадқиқ этишган. Улар изланишларининг ҳулосаси шуки:

Ушбу олти нарсдаги судхўрлик сабаби **жинс** ва **миқдордир**. Яъни жинси ва синфи бир хил нарсани алмаштиришда оғирлиги ҳам бир хил бўлиши ва қўлма-қўл айрибош қилиниши шарт. Акс ҳолда судхўрликка айланиб қолади.

Баъзи уламолар тилла ва кумушдаги судхўрлик сабаби қилиб пуллик хусусиятини, буғдой, арпа ва туздаги судхўрлик сабаби қилиб эса бу нарсаларнинг ўхшаши борлигини кўрсатишади. **Бу судхўрлик пуллик хусусияти бўлган ва ўхшаши бўлган моллардагина бўлади, деганидир.**

Шу ўринда жинс, синф, нав нима, уларни аниқлашда нимага таянилади? Шу ҳақда мисоллар ёрдамида бироз тушунча бериб ўтсак:

Масалан, мева жинс, олма синф, эрон олмаси нав ёки бошоқдилар жинс, буғдой синф, қўқон буғдойи нав.

Жинс, синф, нав ҳақида қисқача маълумотга эга бўлгач, уларни жинс ва синфга ажратишда нимага таянамиз, деган саволга жавоб берсак.

Бунда бизга тилшунослар ва ҳар бир соҳанинг мутахассислари ёрдамга келадилар. Нарсаларга ном қўйишда, номларнинг бир хил ёки ҳар хиллигида, номланиш сабабларини аниқлашда тилшунослар ёрдам берсалар, нарсанинг асл моҳияти, тузилиш ва бундан бошқа хоссалари ҳақида соҳа мутахассислари ёрдам берадилар. Тўпланган маълумотлар асосида нарсалар жинсларга, синфларга ва навларга бўлинади. Масалан, тилла ва кумуш пул жинсига кирувчи иккита синфдир. Хурмо, буғдой туз, арпа эса озиқ-овқат жинсига кирувчи 4 та синфдир.

Диққат!

Бир жинс ва бир синфга кирувчи нарсалар ўзаро алмаштириладиган бўлса, иккаласи тенг ва қўлма-қўл бўлиши керак. Масалан, тиллани тиллага, буғдойни буғдойга, арпани арпага алмаштириш каби. Бунда нарса сифати яхши-ёмонилигининг аҳамияти йўқ. Чунки улар сифатидан қатъи назар, бир хил нарсалардир.

Бир жинсга мансуб икки синфни ўзаро алмаштириладиган бўлса, тенглик шарт эмас, лекин қўлма-қўл бўлиши шарт. Масалан, тиллани қумушга, буғдойни арпага, хурмони тузга алмаштириш каби.

Икки жинсга мансуб икки синфни бири бирига алмаштирилса, тенглик ҳам, қўлма-қўллик ҳам шарт эмас. Масалан, қумушга хурмони, тиллага буғдойни алмаштириш каби.

Овқаглар				Пул	
Туз	Хурмо	Арпа	Бугдой	Кумуш	Тилла
				//////////	
					//////////
//////////	//////////	//////////			Бугдой
//////////	//////////		//////////		Арпа
//////////		//////////	//////////		Хурмо
.....	//////////	//////////	//////////		Туз
Шартли белгилар:					тенглик ва қўлма-қўллик шарт.
				//////////	қўлма-қўллик шарт.
					хеч нараса шарт эмас.

Эслатма: «Қўлма-қўл» деганда, икки томоннинг бир-биридан ажрашмасдан туриб, молни қўлларига олишлари тушунилади. Агар ажрашмасалар, вақтнинг ўтиши эътиборга олинмайди. Бирга ухласа, бир жойга бирга борса, майли. Лекин ажрашсалар, келишув ботил бўлади.

Эслатма: Қайта ишлаш жараёнида мол ўхшаши бор нарсалар туркумидан чиқиб, ўхшаши йўқ нарсалар туркумига кириб қолиши ёки аксинча бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун рибохўрлик хавфи бор жойда жуда ҳушёрлик билан иш қўриш керак. Шубҳали нарсалардан эҳтиёт бўлган афзал.

Демак, шариат молни молга алмаштиришда эвасиз ортиқча мол олишнинг барча йўлларини беркитган. Алмаштираётган нарсаларнинг табиати бир-биридан кескин фарқ қилса, бундай нарсаларнинг алиштиришда **ўзаро келишувдан** бошқа ҳеч қандай шарт йўқ. Агар табиати бир-бирига яқин бўлса (буғдой ва арпа каби), **нақдликни** шарт қилди, агар алмаштирилаётган нарсалар табиати мутлақо бир хил бўлса, **тенглик ва нақдликни** шарт қилди. Нарса табиатининг яқин-узоқлигини эса, юқорида айтилганидек, нарса номига, берадиган манфаатига, фойдасига қараб белгиланади.

Мисоллар

Буғдой ва буғдой уни бир синф ҳисобланади. Чунки буғдой уни буғдойнинг майдаланган кўринишидир. Буғдойни тегирмондан ўтказиш унинг жинси ва синфини ўзгартирмайди.

Сут ва қаймоқ бир тур ҳисобланади. Чунки уларнинг таркиби бир.

Қоидадан истисно қилинадиган ҳолатлар:

Нонни қарз олиб туриш. Нонни қарз олганда, одатда бир донасига бир дона қайтарилади. Унинг сифати, оғирлиги кўп ҳам ҳисобга олинмайди. Бунда, оз бўлса-да, судхўрлик хавфи бор. Шундай бўлса-да, бундай муомалага одамларда эҳтиёж борлиги инобатга олиниб, шариатда рухсат берилган.

Қарз. Бунда маълум миқдордаги пул кимгадир маълум муддатга берилади. Қайтариш муддати етгач, ўша миқдордаги пул олинади. Бу ҳолатда пулга пул алмаштирилганидек, судхўрлик хавфи бор, чунки қўлма-қўллик йўқ. Лекин шундай бўлса-да, мақсад савдо-сотик, фойда олиш бўлмагани учун бу муомалага ҳам шариат рухсат берган.

МОЛ, МУЛКЧИЛИК, БИТИМЛАР

Инсон ҳаётда ёлғиз яшамайди, яшай олмайди. У табиатига кўра, кўпчилик билан яшашга эҳтиёжи бор. Айни шу эҳтиёж унинг бошқалар билан муомалада бўлишини тақозо қилади. Муомалалар эса аксарият пайтда молиявий бўлади. Яъни киши ўзининг кундалик эҳтиёжини таъминлаш учун кимдандир нимадир эвазига бирор нима олади ёки беради. Бу олди-берди одамларнинг кўп вақтларини ва фаолиятларини ўз ичига олади.

Ислом инсонларнинг бутун ҳаётларини тартибга, изга солганидек, улар орасидаги молиявий муомалаларни ҳам тартибга солган. Агар шундай бўлмаса, кишилар орасида уруш-жанжал кўпайиб кетган бўларди. Мусулмонлар орасидаги олди-бердилар беқарор ҳолга келарди.

Ушбу рисолада кейинги пайтда аҳоли ўртасида тез-тез қулоққа чалинаётган: «Исломда молиявий муносабатлар қандай асосга қурилган? Муомалада нималарни эътибордан қочирмаслик лозим? Асосий исломий савдо тамойиллари нималардан иборат?» каби саволларга қисқача жавоб беришга, ўқувчида молиявий муносабатлар ҳақида, унинг энг асосий унсурлари бўлган мол, мулкчилик, келишув ва битимлар ҳақида тўғри тасаввурларни пайдо қилишга ҳаракат қилинди.

Исломнинг молиявий муносабатларга ёндашуви

Ислом келгунигача одамлар ўзаро мол-мулк алмашганлар, жамиятда турли молиявий қонунлар жорий қилиб, уларга риоя қилганлар. Исломгача бўлган даврда ҳам одамлар онгида пул, товар, мол-мулк тушунчалари мустаҳкам ўрин олган. Шу жиҳатдан айтиш мумкинки, Ислом молиявий муносабатларни пайдо қилмади. Балки аввалдан табиий равишда мавжуд бўлган молиявий муомалаларни янги ўзанга солди. Уларни тартибга солувчи асосий қоидаларни жорий қилди, молиявий муносабатларни мусулмон киши ҳаётининг бир қисми сифатида Аллоҳга ибодат ҳолига келтирди. Бундай муомалаларни мусулмоннинг Аллоҳга эътиқоди ва бу эътиқод талаб этган ахлоқни ёрқин акс эттирадиган майдонга айлантди. Дикқат этилса, мусулмон шахсга юкланган вазифаларнинг аксарияти айнан молиявий муносабатларни ўз ичига олади.

Аллоҳ таоло айтади:

﴿وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾

«Осмонлар, Ер ва уларнинг орасидаги бор нарсалар Аллоҳнинг мулкидир» (Моида сураси, 18-оят).

﴿آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَأَنْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلَفِينَ فِيهِ﴾

«Аллоҳга ва Унинг Пайғамбарига имон келтиринглар, ҳамда У Зот сизларни халифа қилиб

қўйган нарсалардан инфоқ-эхсон қилинглари!»
(Ҳадид сураси, 7-оят).

﴿هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذَلُولًا فَامْشُوا فِي
مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهِ وَإِلَيْهِ النُّشُورُ﴾

**«У (Аллоҳ) сизлар учун Ерни хокисор-бўйсун-
гувчи қилиб қўйган Зотдир. Бас, сизлар у (Ер)
нинг ҳар томонида (сайр-саёҳат қилиб ё тижорат
билан ёки деҳқончиликни касб қилиб) юраверин-
глари ва Аллоҳнинг берган ризқ-рўзидан енглари»**
(Мулк сураси, 15-оят).

Пайғамбаримиз алайҳиссалом: **«Албатта, то-
жирлар қиёмат куни фожирлар бўлиб қайта
тирилтирилурилар. Фақатгина Аллоҳга тақво
қилган, яхшилик ва ростгўйлик қилганлари бун-
дан мустасно»** (Имом Термизий ривояти), деган-
лар.

**«Қачон сотса, қачон сотиб олса ва қачон ҳақи-
ни талаб қилса, карамли бўлган одамни Аллоҳ
раҳм қилсин»** (Имом Бухорий ривояти).

Кўриниб турибдики, юқоридаги оят, ҳадислар му-
сулмон кишининг ўз ризқ-рўзи, қўлидаги молу мул-
ки ҳақида қандай фикрда бўлиши кераклиги, мана
шундай тушунчадан келиб чиқадиган хулқнинг
қандай бўлиши лозимлигини кўрсатмоқда. Демак,
Исломда молиявий муомалалар Аллоҳга эътиқод ва
бу эътиқод тақозо қилган ахлоқ меъёрлари билан
чамбарчас боғланган.

МОЛИЯВИЙ МУНОСАБАТЛАРДАГИ АСОСИЙ ҚОИДАЛАР

Одамлар орасидаги ўзаро савдо-сотик, олди-бердиларда доимо назарда тутилиши керак бўлган, агар эътибордан четда қолса, муомаланинг шариат доирасидан ташқарида қолишига сабаб бўладиган қоидалар бор. Биз уларни молиявий муносабатлардаги асосий қоидалар, дейишимиз мумкин.

1. Рози-ризочилик. Барча муомалалар ўзаро рози-ризолик асосига қурилган. Аллоҳ таоло марҳамат қилади:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ
إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ﴾

«Эй мўминлар, молларингизни ўрталарингизда ноҳақ йўллар билан емангиз! Балки ўзаро розилик билан бўлган савдо-сотик орқали (мол-дунё касб қилингиз)» (Нисо сураси, 29-оят).

Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтадилар: **«Икки томон ўзаро рози бўлмасдан туриб зинҳор ажралмасинлар» (Имом Абу Довуд ривояти).**

2. Аҳдга вафо. Аллоҳ айтади:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ﴾

«Эй мўминлар, битимларга вафо қилингиз»
(Моида сураси, 1-оят).

Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам: **«Мусулмонлар шартларида турурлар»**, деганлар (Имом Термизий ривояти).

3. Алдамаслик. Аллоҳ таоло айтади:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ
وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

«Эй мўминлар, Аллоҳ ва Унинг Пайғамбарига хиёнат қилмангиз ва билган ҳолларингизда сизларга ишониб берилган нарсаларга хиёнат қилмангиз» (Анфол сураси, 27-оят).

Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам марҳамат қиладилар: **«Ким алдаса, мендан эмас!»** (Имом Муслим ривояти).

4. Судхўрликдан йироқ бўлиш. Аллоҳ таоло айтади:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً
وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾

«Эй имон келтирганлар! Рибони бир неча баробар қилиб еманг. Аллоҳга тақво қилинг, шоядки нажот топсангиз» (Оли Имрон сураси, 130-оят). Оятдаги «рибо» сўзидан мақсад судхўрликдир.

Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: **«Судхўрни, унинг едирувчисини, котибини ва икки гу-**

воҳини лаънатладилар ва улар баробардирлар»,
дедилар (Имом Абу Довуд ривояти).

5. Қимор ва унга ўхшаш меҳнатсиз даромадлардан узоқ бўлиш. Аллоҳ таоло айтади:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾

«Эй мўминлар, ароқ, қимор, тиклаб қўйилган бутлар ва чўплар шайтон амалидан бўлган ҳаром ишдир. Бас, уларнинг ҳар биридан узоқ бўлингиз, шояд нажот топсангиз!» (Моида сураси, 90-оят).

Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам: **«Ҳеч ким, ҳеч қачон ўз қўли билан топган таомдан яхшироқ таом еган эмас. Аллоҳнинг Пайғамбари Довуд алайҳиссалом ўз қўли билан топганидан ер эди»,** дедилар (Имом Бухорий ривояти).

6. Адолат. Аллоҳ таоло айтади:

﴿وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَا نُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا﴾

«Бирор қавмни ёмон кўришингиз сизларни адолат қилмасликка тортмасин! Адолат қилингиз! Шу тақвога яқинроқдир. Аллоҳдан қўрқингиз!» (Моида сураси, 8-оят).

Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам: **«Зинокор зино қилаётганида мўмин бўлмас, ароқхўр ароқ ичаётганида мўмин бўлмас, ўғри ўғрилиқ қилаётганида мўмин бўлмас, талончи талон қила-**

ётганида, одамлар унга қўзларини тикиб қараб қолганларида, у мўмин бўлмас», дедилар (Имом Бухорий ривояти).

Юқорида санаб ўтилган қоидалардан ташқари алоҳида аҳамиятга эга ва ўзида бошқа бир қанча қоидаларнинг маъносини жамлаган қоидалар ҳам мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардир:

7. Барча нарсаси асли мубоҳдир. Аллоҳ таоло Қуръони мажидда марҳамат қилиб айтадики:

﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا﴾

«Аллоҳ таоло Ер юзидаги барча нарсани бандалари учун яратган» (Бақара сураси, 29-оят). Шунинг учун ҳам Аллоҳ истисно қилган нарсалардан бошқасининг ҳукми мубоҳдир, яъни қилса бўлаверади. Бу ҳукм молиявий муносабатларни ҳам ўз ичига олади. Модомики, уларнинг шариат кўрсатмаларига зид келадиган жойи йўқ экан, уларнинг ҳукми мубоҳ ҳисобланади.

8. Урф-одат эътиборлидир. Кундалик ҳаётда кенг тарқалган, қайта-қайта амал қилинадиган расм-руsumлар, ишлар, гаплар «урф-одат» дейилади. Кўп ҳолларда молиявий олди-бердиларни тартибга солишда, ўзаро низоларни ҳал этишда урф-одатлардан фойдаланилади. Таъкидлаш зарурки, улар асло шариат кўрсатмаларига зид бўлмаслиги керак. Акс ҳолда бундай урф-одат эътиборсиз, аҳамиятсиздир. Таъкидлаш керакки, ҳал этилаётган муаммо юзасидан шариатда махсус кўрсатма берилмаган бўлса,

бундай урф-одат эътиборга олинади. Урф-одатларга кўра жорий бўлган ҳукмлар замон ўзгариши билан ўзгариб боради.

9. Жанжалга сабаб бўлувчи ҳар қандай номаълумлик олди-берди қилишни ман этади. Юқорида айтилганидек, Ислом инсонларнинг икки дунёда бахтли бўлишларини, ўзаро иноқликда тинч-тотув яшашларини кўзлаган. Бу улуғ мақсадга путур етказувчи жамики йўлларни беркитган. Шубҳасиз, инсон ўзгалар билан молиявий муносабатларга киришар экан, ўзининг ҳолатини раво қилишни хоҳлайди. Шунингдек, иккинчи тарафнинг ҳам мақсади айнан шундай. Шунинг учун бундай алоқалар, бу олди-бердилар ниҳоятда очиқ-ойдин, равшан, иккала томонда ҳам шубҳа уйғотмайдиган, кейинчалик ҳам жанжал чиқармайдиган бўлиши керак. Хоҳ ҳозир, хоҳ кейинчалик ўзаро низога сабаб бўлувчи нарсалар, молиявий муносабатларни шаръий кучга ва асосга эга бўлишига тўсқинлик қилади.

МОЛИЯВИЙ МУНОСАБАТЛАРНИНГ АСОСИЙ ШАРЪИЙ ТАМОЙИЛЛАР БИЛАН БОҒЛИҚЛИГИ

Ислом Аллоҳнинг бандаларига юборган дини сифатида йўл-йўриқлари, кўрсатма ва қайтариқлари билан (биз буларни умумий қилиб шариат деб атаймиз) инсонларнинг бу дунё ва охиратда бахтли бўлишларини таъминлашни мақсад қилиб қўйган. Бу мақсадга қуйидаги тамойиллар ва уларнинг руҳига

мос келувчи йўл-йўриқлар, ҳукмлар орқали эришилади.

Биринчи тамоийил. Динни сақлаш. «Дин» деганда, Аллоҳнинг ўз бандаларининг саодатга эришишлари учун керак бўлган барча йўл-йўриқлари тўплами тушунилади. Агар мана шу кўрсатмалар муҳофаза этилмаса, унга риоя этилмаса, шахс ва жамият ҳаёти издан чиқади, Ер юзини фасод эгаллайди, кишиларнинг турмуши боши берк кўчага киради. Шунинг учун ҳам динни муҳофаза этиш, сақлаш мақсадида Аллоҳга имон келтириш, кофир бўлмаслик, бу йўлда бидъатларга қарши курашиш каби амалларни лозим қилиб қўйилган.

Иккинчи тамоийил. Жонни сақлаш. Яъни Аллоҳ таоло инъом этган ҳаёт неъматини сақлаш ва Аллоҳнинг унга юклаган вазифаларини бажаришга имкон бериш. Буни таъминлаш мақсадида ноҳақ бировнинг жонига қасд қилиш ҳаром қилинган, тажовузнинг қасосини олиш эса йўлга қўйилган.

Учинчи тамоийил. Ақлни сақлаш. Аллоҳ ақл эгалари бўлган инсонларга хитоб қилади, бериладиган вазифалар ҳам айнан шуларга юкланади. Шу боис ақлни сақлаш шаръий мақсадларнинг асосийларидандир. Буни таъминлаш учун ҳар қандай маст қилувчи, ақлга зарар берувчи, унинг ўз вазифасини бажаришга тўсқинлик қилувчи нарсалар ҳаром қилинган,

уларни истеъмол қилувчиларга эса жазо тайин этилган.

Тўртинчи тамойил. Наслни сақлаш. Шубҳасиз, агар инсонларнинг кўпайиши, насл орттириши, боланинг отаси киму онаси кимлиги назорат остига олинмас экан, инсоннинг ҳайвондан сира фарқи қолмайди. Бундай ҳолат кўплаб фожиага сабаб бўлади. Бунинг олдини олиш мақсадида шариатда ҳалол йўл билан никоҳланиш, унинг йўл-йўриқлари кўрсатиб ўтилган. Зино каби жирканч ишлар ҳаром қилиниб, бу йўлга кирганларга жазо белгиланган.

Бешинчи тамойил. Молни сақлаш. Мол-дунёсиз тараққиёт йўқ. Шунингдек, Аллоҳнинг кўпгина буйруқларининг амалга оширилиши ҳам мол-дунёга боғлиқ. Бунга закот, ҳаж, нафақа, садақа кабиларни мисол қилиш мумкин. Дунёнинг обод бўлиши, моддий фаровонлик ҳам молга боғлиқ. Мол-дунёнинг Аллоҳ розилиги, инсон фаровонлиги йўлида сарфланишини таъминлаш мақсадида ҳалолдан касб қилиш, қозонилган мол-дунёни қаерларга, қандай қилиб сарфлашга доир тегишли кўрсатмалар берилган. Ўғрилик, босқинчилик, судхўрлик, алдаш, бировнинг молини ноҳақ ейиш каби ишлар ҳаром қилинган ва уларга жазо белгиланган.

Молиявий муносабат турлари

Одамлар орасидаги олди-бердилар, молиявий муносабатлар турли-туман бўлиб, кундалик ҳаётда

уларнинг бирига ёки бир нечтасига мурожаат қилишга тўғри келади. Уларнинг асосийлари қуйидагилардир:

1. Ўзаро алмаштириш. Яъни бир киши ўзидаги бирор нарсани иккинчи одамдаги бирор нимага алмашади. Бу «молга – мол», «молга – пул» ёки «молга – манфаат» кўринишида бўлиши мумкин. Бу турнинг асосий хусусияти ўзаро алиштиришда фойда ёки зарар бўлишидир. Ваҳоланки, судхўрлик фақат фойда устига қурилган ва шунинг учун ҳаром қилинган.

2. Бахшида қилиш. Яъни бир киши иккинчи кишига ундан ҳеч нарса олмай, молни ёки манфаатни мулк қилиб беради. Бунга васият, ҳадя ёки вақфни мисол қилиш мумкин. Бу турнинг асосий хусусияти бахшида қилинган молдаги ёки манфаатдаги анча-мунча айбни ҳам кўтараверишида, яъни бахшида сифатида олинган нарса айби туфайли қайтарилмайди. Унинг яна бир хусусияти шуки, бахшида қилинган нарса бахшида қилинувчи қўлига тегмагунича унинг мулки бўла олмаслигидир.

3. Воз кечиш. Бунда бирор шахснинг ўзига берилиши керак бўлган мол ёки манфаатдан кечиб юбориши тушунилади. Қарз берган одамнинг қарзини кечиб юбориши каби. Бу турнинг асосий хусусияти молиявий муносабатнинг бир томоннинг хоҳиши билан кучга киришидир. Яъни қарзини кечиб юбораётган одам «мен қарзимдан кечдим», деса-ю, қарздор бу гапни қабул қилмаса ҳам, қарздан кечилди, деб ҳисобланаверади.

4. Вакиллик. Аслида, ҳар бир одам ўзига тегишли ҳар қандай муомалани шахсан ўзи бажариши керак. Аммо ҳаётда шундай вазиятлар бўладики, киши вақти йўқлиги, кўзланган соҳани яхши билмаслиги ёки бошқа сабабларга кўра мақсадига етиши учун бошқа шахсни вакил қилишга, ўз ҳуқуқларини бировга беришига тўғри келади. Бунга ваколат бериш, қозининг олдига ҳукм чиқаришини сўраб бориш кабиларни мисол қилиш мумкин. Таъкидлаш жоизки, бировга берилган ҳуқуқ баъзида кучдан қолдирилиши ҳам мумкин.

5. Шериклик. Бунда икки ёки ундан ортиқ шахсининг бирор нарсага ҳақдорликда шерик эканликлари тушунилади. Шерикликнинг турлари кўп бўлиб, фикхий китобларда тафсилотлари ёзилган. Биз бу ерда шериклик турларига музораба ва музораъани мисол қилиб ўтамыз, холос.

6. Мустаҳкамлаш. Бунда муомалага киришган томонлар ўз ҳақларини тўлиқ қўлга киритиш учун кўрган чора-тадбирлар тушунилади. Бундай чоралар шариат кўрсатмалари доирасида бўлиб, уларга гаровга қўйиш, кафил бўлиш, ҳавола қилишни мисол қилиш мумкин.

7. Сақлаш. Бунда бир шахсни ўзига тегишли бўлган молни сақлаш учун бировга бериши тушунилади. Бунга омонат қўйишни мисол қилиш мумкин.

Молнинг турлари

Сўзимиз бошида Ислоннинг мол-мулкга муносабатини қисқача ифодалаб ўтсак.

1. Ислом Аллоҳ таолони молнинг ҳақиқий эгаси деб билади, инсонни эса молга Аллоҳ тарафидан қўйилган вақтинчалик ўринбосар, деб билади.

2. Ислом молни тасарруф этишга доир кўрсатмаларида инсоннинг мол-дунё топишга бўлган иштиёқини эътиборга олган.

3. Ислом молни инсон ҳаётининг асосий эҳтиёжларидан деб ҳисоблайди.

4. Ислом молни асосий мақсад эмас, балки мақсадга етиш учун восита деб билади.

5. Ислом молга эгалик қилишни бошқалардан устунлик қилиш эмас, балки Аллоҳ олдида бўйинга масъулият олиш деб билади.

Ана энди асосий мавзуга киришдан олдин 3 та саволга жавоб бериб ўтсак. Булар:

1. Мол ўзи нима?

2. Нарсадан олинadиган манфаат мол ҳисобланадими?

3. Ҳақлар мол ҳисобланадими?

Биринчи саволга жавоб:

Инсон табиати мойил бўладиган, тақдим этиш ёки тақиқлаш мумкин бўлган ҳамда керак бўлганда ишлатиш учун сақлаб қўйиладиган нарсага «мол» дейилади. Бошқачароқ айтганда, фойдалилик хусусиятига эга, мулк қилиб олиш мумкин бўлган нарсага «мол» дейилади.

Иккинчи саволга жавоб:

Нарсалардан олинадиган манфаатлар ҳам мол ҳисобланади. Бунга оддий далил қилиб, одамлар ўртасидаги одатни келтириш мумкин. Улар одатда нарсалардан олинадиган манфаатни, фойдани пулга сотадилар, сотиб оладилар. Уйни ижарага бериш ёки олиш каби. Бунда уйнинг ўзи эмас, балки олинадиган фойдалар: унда дам олиш, хотиржам бўлиш, ҳимояланиш каби манфаатлар сотилади ёки сотиб олинади.

Учинчи саволга жавоб:

Ҳақ инсонга бошқалар томонидан шарият қўрсатмаси бўйича берилиши лозим бўлган нарсас. Бунга ўз уйига қўшнисиники орқали сув, газ, электр тортиб келиш, ўз уйига кириб олиш учун ўзиники бўлмаган ердан ўтиш каби ҳақларни мисол қилиш мумкин. Бу ҳақлар уламолар наздида мол ҳисобланади. Чунки уларни мол деб ҳисобламасак, одамларга катта зарар етиши мумкин.

Уламолар молнинг хусусиятларини эътиборга олиб, уни бир неча турларга бўлганлар. Қуйида ана шу хусусиятлар билан яқиндан танишамиз.

I. Мол: қийматли (баҳоли) ёки қийматсиз (баҳосиз) бўлади

Олимлар молни қийматли ва қийматсизга ажратиб, 3 шартга тўлиқ жавоб берган молни қийматли деб ҳисоблайдилар. Бу 3 шарт қуйидагича:

А) шариатда ундан фойдаланишга рухсат берилган бўлиши;

Б) савдогарлар наздида маълум нархга эга бўлиши;

В) қўлга киритилган бўлиши.

Мана шу шартларни ўзида жамлаган мол «қийматли мол» дейилади. Мабодо, юқорида айтилган шартлардан бири мавжуд бўлмаса, у ҳолда мол «қийматсиз мол»га айланади. Бу тақсимотдан қуйидаги фойдалар олинади:

1. Қийматли молга кимдир зарар етказса, зарар ундириб олинади. Қийматсиз молда эса аксинча зарар тўланмайди.

2. Қийматли мол олди-сотди объекти бўлиши мумкин. Яъни уни олди-сотди қилса бўлади. Қийматсиз молни эса олди-сотди қилиш мумкин эмас, тақиқлангандир.

II. Мол: ўхшаши бор ёки ўхшаши йўқ бўлади.

«Ўхшаши бор мол» деганда, бири иккинчисига жуда ўхшайдиган, орасида айтарли фарқи бўлмаган нарсалар тушунилади. Бундай молларга одатда тортиб сотиладиган нарсалар (тилла, кумуш, темир каби), ўлчаб сотиладиган нарсалар (газмол каби), санаб сотиладиган нарсалар (маркаси бир хил машина каби), махсус ўлчовли идишларда сотиладиган нарсалар (бензин, ёғ, дон-дун маҳсулотлари каби) киради.

«Ўхшаши йўқ мол» деганда, бири иккинчисидан деярли фарқ қилувчи нарсалар тушунилади. Бунга

мисол қилиб мол-қўй, от, ҳовли-жой, қўлда тайёрланган баъзи нарсаларни келтириш мумкин. Чунки биз ҳеч қачон айнан бир хил қўйни ёки бири иккинчисига роса ўхшаш бўлган иккита ҳовлини топа олмаимиз. Бу нарсалар бир-биридан фарқли бўлгани учун баҳосида ҳам бир-биридан фарқ қилади.

Эслатма: Ўхшаши бор моллар баъзида ўхшаши йўқ молга айланиб қолади.

А) Ўхшаши бор мол айбли бўлиб қолганида, машинанинг эшиги пачоқ бўлгани сингари.

Б) Ўхшаши бор молнинг кимдир томонидан озми-кўпми ишлатилиниши, янги қаламни ёзишда ишлатиш сингари.

В) Ўхшаши бор молнинг бозорда йўқ бўлиши, бунда молнинг ўхшаши бозорда мавжуд эмаслиги туфайли мол ўхшаши йўққа айланади.

Бу тақсимотдан қуйидаги фойдалар олинади:

1. Киши бировнинг ўхшаши бор бўлган молига зарар етказиб қўйса, худди мана шундай молни топиб олиб беради. Аксинча молнинг ўхшаши бўлмаса, унинг баҳосини тўлайди.

2. Ўхшаши бор мол одамлар орасида пул вазифасини бажариши мумкин. Чунки ўхшаши бўлгани учун барчага қиймати аниқ. Ўхшаши йўқ молда эса бу мумкин эмас.

3. Шериклар ўртасидаги мол ўхшаши бор мол синфидан бўлса, ҳар бири зарурат туғилганда ўз улушини шериги йўқ бўлганда ҳам ажратиб олиш

ҳақиға эга. Ўртадаги мол ўхшаши йўқ мол бўлганда, бу мумкин эмас.

III. Мол: кўчмас ёки кўчма бўлади.

Молнинг кўчмас ёки кўчма бўлишини кўпчилик яхши билади. Шундай бўлса ҳам, билганларимизга янада аниқлик киритиб олсак, ёмон бўлмайди. Аввало, кўчмас мулк ҳақида гапирсак. Уни қисқача қилиб, «бир жойдан иккинчи жойга кўчириб олиб бориб бўлмайдиган мол» дейиш мумкин. Бунга далалар, биноларни мисол қилиш мумкин. Кўчма мол эса бунинг батамом аксидир. Бунга мева-чева, отулов, уй анжомларини мисол қилиш мумкин.

Эслатма: Замонавий бир жойдан иккинчисига кўчириш мумкин бўлган йиғма бинолар кўчма молга киради.

Бу тақсимотдан қуйидаги фойдалар олинади:

1. Кўчмас молда қўшнингнинг шафъелик ҳақи бор. Кўчма молда эса бундай эмас (кўчма мол кўчмас молга тобе бўлган ҳолатлар бундан истисно қилинади).

2. Кўчмас молни ҳеч қандай шартсиз вақф қилиш мумкин. Кўчма молни вақф қилиш учун эса 2 шарт қўйилади:

А) кўчма мол кўчмас молга тобе бўлиши керак (вақф қилинаётган бинонинг стол-стуллари каби);

Б) кўчма молни вақф қилишга китоб ёки суннат ёхуд урф-одат далолат қилиши керак (масжидларга китоб, гиламни вақф қилиш сингари).

3. Қарздор одамнинг аввал кўчма молу мулки, бу ҳам етмаса, кўчмас моли сотувга қўйилиб, қарз ундирилади.

IV. Мол: бир мартагина ишлатиладиган ёки кўп мартаба ишлатиладиган бўлади.

Қўлимизда шундай нарсалар борки, агар улардан фойдаланмоқчи бўлсак, уларни атиги бир мартагина ишлатишимиз мумкин, холос. Ишлатиб, фойдаланиб бўлганимиздан сўнг бутунлай яроқсиз ҳолга келади. Бунга озиқ-овқат, ичимликлар, дафтар, эҳтиёжларга сарфланган пулларни (у қўлимиздан чиқиб кетади ва бизнинг молимиз бўлмай қолади) мисол қилишимиз мумкин. Яна шундай нарсалар ҳам борки, улардан қайта-қайта фойдаланиш мумкин. Бунга бинолар, уй жиҳозлари, машиналар, асбоб-ускуналар мисолдир.

Бу тақсимотдан олинадиган фойдалар:

1. Бир марталик нарсалар фойдаланишга эмас, балки қарзга берилади.

2. Кўп мартаба ишлатиладиган моллар фойдаланишгагина берилади, қарзга эмас (чунки қарзга берилган нарса ишлатилганда йўқ бўлиб кетадиган нарса бўлиши керак. Шунинг учун ҳам қарзга олинадиган нарса олингандаги ҳолида эгасига қайтарилади).

V. Мол: пуллик сифатига эга бўлади ёки бўлмайди.

Одамлар орасидаги олди-бердида пул вазифасини турли нарсалар бажариб келади. Қачонлардир нон ва туз ҳам пул вазифасини ўтаган. Ҳозирги кунда ҳам рангли металл, ёғоч кабиларнинг пул ўрнида қўлланишини кўриб турамиз. Шу каби молларни пуллик сифатига эга деймиз. Яна шундай нарсалар борки, улар пуллик хусусиятига эга деб қаралмайди ва ҳеч ким уларга таяниб олди-берди қилмайди. Бунга ҳовли-жой, кўкатлар, зираворларни мисол қиламиз. Булар умумий қилиб «уруз» деб номланади.

Бу тақсимотдан олинадиган фойда:

Музораба битимини тузувчилар ўртасидаги даст-моя пуллик сифатига эга мол бўлиши керак. Акс ҳолда битим тўғри бўлмайди. Бунда пуллик сифатига эга бўлмаган мол сотилиб, пулга айлантириб олингандан сўнгина битим тўғри бўлади.

VI. Мол: кўринадиган ёки кўринмайдиган бўлади.

«Кўринадиган мол» деганда, одамлардан берки-тиб бўлмайдиган, «кўринмайдиган мол» деганда эса одамлардан беркитса бўладиган нарсалар тушунилади. Кўринадиган молга чорваларни, экинларни, кўринмайдиган молга эса пуллар, тижорат учун олиб қўйилган нарсаларни мисол қилишимиз мумкин.

Бу тақсимотдан олинадиган фойда:

Кўринадиган моллар закотини тўплаб, керакли

одамларга тарқатишга раҳбарнинг ҳақи бор, аммо кўринмайдиган мол закотини беришни ўз эгаларига ҳавола этилади.

VII. Мол: ўсувчи ёки ўсмайдиган бўлади.

Биз «ўсувчи мол» деганимизда, кўпайтириш мақсад қилинган ёки кўпайиш имконига эга бўлган нарсаларни кўзда тутамиз. Бунга пуллар, тижорат моллари, мол-қўйларни мисол қила оламиз. Чунки булар кўпаяди, шунингдек, савдо-сотиқ қилиш орқали кўпайтиради.

Эслатма: пуллар эгалари қўлида йил бўйи ишлатилмай турса ҳам, уларни кўпайтириш имконияти мавжуд бўлганидан «ўсувчи мол» синфига киради.

«Ўсмас мол» деганда, эса шахсий истеъмол учун керакли нарсалар тушунилади. Бунга кийим-кечак, уй-жой, уловларни мисол қила оламиз.

Бу тақсимотдан олинадиган фойда:

Бу тақсимнинг фойдаси закот бериш масаласида яққолроқ кўринади. Яъни «ўсувчи мол»лардан закот берилади, «ўсмайдиган мол»лардан эса берилмайди.

Мулкчилик

Исломнинг молиявий муносабатларга ёндашуви-ни мулкчиликка нисбатан ҳам ёндашув деб билсак бўлаверади. Аммо гап айнан мулкчилик ҳақида кетар экан, бу ерда таъкидлаб ўтиш керак бўлган баъзи нуқталар бор.

Аввало, «мулкчилик нима?» деган саволга жавоб бериб ўтсак. Уни қуйидагича таърифлаш мумкин.

«Мулкчилик шариат рухсати билан мол эгасининг ўз молини тасарруф этишга берилган ҳуқуқдир». Шу ҳуқуқдан келиб чиқиб, мулк эгаси ўз мулкни шариат белгилаган шартлар асосида тасарруф этади, олди-сотди қилади.

Эслатма: Баъзан мол ва мулк сўзлари бири иккинчиси ўрнида қўлланиши мумкин: бу менинг молим ёки мулким каби. Энди мулкчилик ҳақида сўз борганида, таъкидлаш лозимки, улар қисқача қуйидагилардир:

Биринчидан, Ислом хусусий мулкни ёқлайди ва уни иқтисоднинг асоси деб билади.

Иккинчидан, Ислом барча учун фойдаланиш зарур бўлган нарсаларга нисбатан ижтимоий (умумий) мулкни ёқлайди.

Учинчидан, Ислом мулк эгасига Аллоҳ тарафидан мулкни вақтинча тасарруф этиш учун қўйилган шахс деб қарайди. Инсон қўлидаги мулкни қандай тасарруф этгани ҳақида Аллоҳ олдида жавоб беради.

Тўртинчидан, Ислом молни қўлга киритиш, мулкка эга бўлиш йўллари аниқ-равшан кўрсатиб берган.

Бешинчидан, Ислом мулкдан жамиятни бузиш, унга зарар бериш йўлида фойдаланишни қатъиян тақиқлайди.

Мулкчилик турлари

Мулкчилик мулк объекти бўлган молни тасарруф қилиш эътибори билан иккига бўлинади. Булар: тўлиқ мулкчилик, тўлиқ бўлмаган мулкчилик.

Тўлиқ мулкчилик

Таърифи: молнинг айнан ўзидан ва ундан олинadиган манфаатдан фойдаланиш ҳуқуқини берувчи мулкчилик.

Масалан: Ҳовли эгаси истаса уни сотиши, истаса уни ижарага бериши ёки ўзи яшаши мумкин.

Хусусиятлари:

а) Тўлиқ мулкчилик одамга ўз молини бошқаларга зарар бермаслик шарти билан ўзи истагандек тасарруф қилиш ҳуқуқини беради.

б) Бу ҳуқуқ мулк эгасида мулк бошқага шаръий йўл билан ўтиб кетгунча қолади.

в) Бундай ҳуқуқ эгаси бўлган шахс ўз мулкига беихтиёр зарар етказиб қўйса, зарарни тўламайди, чунки мулк ўзиникидир. Қасддан зарар берса, таъзири берилади.

г) Шахс ўзининг бу ҳуқуқидан воз кечса ҳам ёки тан олмаса ҳам, унинг мулкдорлик ҳуқуқи сақланаверади.

Тўлиқ бўлмаган мулкчилик

Таърифи: молнинг айнан ўзидангина ёки ундан олинadиган манфаатдангина фойдаланиш ҳуқуқини берувчи мулкчилик.

Масалан: бир одам ўзидан кейин ҳовлисида ўртоғининг 5 йил фойдаланишини васият қилди. Бу ҳолда унинг ўлиmidан сўнг меросхўрлар ҳовлига ҳақдор бўлсалар ҳам, ундан олинadиган манфаатга (ҳовлида яшаш, ундан фойдаланишга) 5 йил давомида ҳақли бўла олмайдилар. Шунингдек, ижарага олинган уйдан ижарачи маълум муддат фойдаланиши мумкин, аммо унинг айнан ўзига эгалик қила олмайди.

Хусусиятлари:

а) Мулкчиликни бу тури ўз эгасининг молни тасарруф этишни чеклайди. Яъни унга молдан қачонгача, қаерда, қандай фойдаланиши кераклиги белгилаб берилади.

б) Молдан олинadиган манфаатдан фойдаланиш ҳақига эга шахс молга зарар етказса, тўлайди.

Мулкчилик мулк эгаси эътибори билан яна 2 га бўлинади: Хусусий мулкчилик, умумий мулкчилик.

Хусусий мулкчилик.

Таърифи: бир ёки чекланган бир неча шахсга тегишли бўлган мулкчилик.

Масалан: сотиб олинган машина, мерос қолган ҳовли.

Эслатма: баъзида хусусий мулк умумий мулкка айланиши мумкин. Ўз ҳовлисини вақф қилгандаги ҳолатга ўхшаш.

Умумий мулкчилик.

Таърифи: бутун халқга тегишли мулкчилик.

Масалан: давлат тарафидан қурилган мактаблар, шифохоналар, заводлар, вақф қилинган жойлар.

Эслатма: баъзан умумий мулк, хусусий мулкка айланиши мумкин. Кўпчилик манфаатини ҳисобга олиб, вақфларнинг бир қисми хусусий мулкларга алмаштирилгандаги сингари.

Тўлиқ мулкчилик сабаблари

Бу ерда тўлиқ мулкчиликнинг қўлга киритилиши сабаблари, йўллари ва уларнинг тафсилотлари ҳақида сўз боради. Бу сабабларнинг баъзилари қуйидагилардир:

I. Мубоҳ нарсаларни қўлга киритиш. Буни бировники бўлмаган, мол қилиб олиш мумкин бўлган нарсани қўлга киритиб, унга тўлиқ эгалик қилиш деб тушуниш керак. Бундай нарсалар иккига бўлинади:

1) Қўлга киритиш билангина мулкка айланувчи нарсалар. Бу нарсалар олиниши биланоқ бировга зарари етмаслик шарти билан олувчининг мулкига айланади.

Буларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

а) Сув. Дарё ва денгиз суви умумий мулкдир. Яъни ундан барча фойдаланиши мумкин, лекин биров ундан олиб, ўз идишига қуйиб олса, хусусий мулкка айланади ва олувчига нисбатан тўлиқ мулкчилик ҳуқуқи берилади.

б) Ўт-ўлан. Буни бировга қарашли бўлмаган ерда ўз-ўзидан униб чиққан ўт-ўланлар деб тушуниш керак. Бундай ўт-ўлан ҳам уни ўриб олган кишиникидир.

в) Ўрмон. Яъни ҳеч кимга қарашли бўлмаган ўрмон ва чангалзордаги нарсалар олувчининг қўлига кириши билан унинг мулкига айланади.

г) Олов. Буни олимларимиз инсонлар учун зарур бўлган ёруғлик, иситиш манбалари деб тушунтирганлар. Ҳозир буни сувдан, қуёшдан олинadиган электр энергияси деб тушуниш мумкин. Бу манбалар жойлашган ер эътиборга олинади, агар у ҳеч кимники бўлмаса, демак, ёруғлик ё иситиш манбаи бўлган нарса олган шахсникидир.

д) Ҳайвонларни овлаш. Ов ва овладиган ҳайвонлар ҳақида мўътабар фикҳий китобларимизда батафсил маълумот берилган. Биз бу ерда фақат овланган ҳайвон овчининг мулкига ўтиши учун қўйилган шартларни айтиб ўтамиз, холос.

Булар ушбулардир:

- овланган ҳайвон ҳеч кимники бўлмаслиги;
- овчи уни қўлга кирита олиши;
- овчи, ҳақиқатан, ов қилишни қасд қилган бўлиши.

2) Ишлов бериш билангина мулкка айланувчи нарсалар. Бунга бировники бўлмаган қуруқ ерларни давлатнинг изни билан обод қилишни мисол қилсак бўлади. Бу ерлар уларни доимо обод қилиш, улардан доимий фойдаланиш шарти билан уни ўзлаштирган одамникидир. Агар ўша одам ердан 3 йилдан ортиқ фойдаланмаса, ер давлат тарафидан тортиб олиниши мумкин.

II. Мулкчиликни бир шахсдан бошқага кўчирувчи битимлар. Бунга савдо-сотиқ, ҳадя, васият, садақа беришни мисол қилиш мумкин. Дарҳақиқат, шаръий кўрсатмалар асосида қилинган савдо-сотиқ молни сотувчининг мулкидан чиқариб, олувчининг мулкига кўчиради. Бу олувчига олинган молни тўлиқ тасарруф этиш ҳуқуқини беради.

III. Мулкдан пайдо бўлган нарсалар. Киши мулкидаги мол, агар у ҳайвон бўлса, туғиши, сотишга ёки фойдаланишга мўлжалланган нарса бўлса, даромад, манфаат келтириши мумкин. Буларнинг барига молнинг соҳиби тўлиқ эгалик қилиш ҳуқуқига эга. Шундан келиб чиқиб тойчоқ боласи она-отнинг эгасиники бўлади. Шунингдек, ихтиролар ва илмий асарлар уларни ўйлаб топган ақл эгасиникидир.

IV. Мерос олиш. Мерос олиш ва унга доир маълумотлар фикҳий китобларнинг «фароиз» деб номланган бўлимида батафсил берилган. Биз фақат мерос олиш, молга тўлиқ эгалик қилиш ҳуқуқини беришини айтиб ўтамиз, холос.

Тўлиқ бўлмаган мулкчилик сабаблари

Мана улардан баъзилари:

I. Умумий мулкдан фойдаланиш. Ҳар бир киши умумий, ҳеч кимга қарашли бўлмаган, барча фойдаланиши мумкин бўлган нарсалардан, бировга зарар бермаслик шарти билан, давлат тарафидан белгиланган тартибда фойдаланиш ҳуқуқига эга. Бундай нарсалар туркумига дарёлар, ўрмонлар, умумий йўлларни киритиш мумкин.

II. Бировнинг хусусий мулкдан фойдаланиш. Айтайлик, умумий мулк бўлган дарё ёки ариқ билан сизнинг ҳовлингиз орасида яна кимнингдир ҳовлиси бор. Бу сизнинг умумий мулкдан фойдаланишингизга тўсқинлик қилади. Бу ҳолатда нима қилиш керак? Жавоб бундай: Ўша ҳовли эгаси сизнинг умумий мулкдан фойдаланишингиз учун ўз ҳовлисидан ариқ ёки қувур олиб ўтишингизга рухсат бериши керак. Агар рухсат бермаса, бунга мажбур қилинади. Газ, сув, канализация, электр, ҳовлига олиб келадиган йўл масалалари ҳам шу йўсинда ҳал қилинади. Ҳовли ёки боғингизни барпо қилганингизда мавжуд бўлмаган, бироқ ке-

йинроқ пайдо қилиниб, сизнинг умумий мулкдан фойдаланишингизга тўсқинлик қила бошлаган мулклар масаласи ҳам шу йўсинда ечилади. Яъни, кейин пайдо қилинган мулк эгаси сизнинг умумий мулкдан, умумий қулайликлардан фойдаланишингиз учун имкон беришга мажбурдир. Бироқ, шуни яна таъкидлаш лозимки, сизнинг умумий қулайликлардан фойдаланишингиз бошқа одамларга зарар келтирмаслиги керак.

III. Мулкнинг манфаатидан фойдаланишни бир шахсдан бошқасига кўчирувчи битимлар. Бунга ижара, орийат, васият, вақфни мисол қилиш мумкин. Буларнинг барчасида мулкнинг манфаатидан фойдаланиш бирор нарса эвазига ёки бепулга бошқа шахсга ўтади.

Мулкчиликка қўйиладиган баъзи чекловлар

Юқоридаги мавзуларда айтиб ўтилдики, Ислом мулк эгасига Аллоҳ таоло тарафидан мулкни вақтинча тасарруф этиш учун қўйилган шахс, деб қарайди ва инсон қўлидаги мол-мулкни қандай тасарруф этгани ҳақида Аллоҳ олдида жавобгардир. Шундан келиб чиқиб айтамизки, мулкнинг ҳақиқий эгаси Аллоҳдир, инсон Унинг тарафидан мулкка қўйилган ўринбосардир. Унинг мулкни бошқариши мулкнинг ҳақиқий эгаси томонидан белгилаб берилган кўрсатмаларга мувофиқ бўлиши шарт. Агар шундай қилинмаса, инсон табиатида мавжуд ёмонлик, зулм, ҳасад, ўзини бировдан устун қўйиши каби сифатлар, айниқса, мол-мулк, бойлик каби масалаларда ўз таъсирини кўрса-

тиб қўйиши турган гап. Шундай салбий оқибатларнинг олдини олиш учун шариатда инсоннинг мол-мулк фаолиятига баъзи чекловлар қўйилган. Уларни умумий қилиб, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг **«Зарарланиш ҳам, бировга зарар бериш ҳам исломда йўқ»** (Имом Аҳмад ва Ибн Можа ривояти), деган ҳадиси шарифлари билан ифодалаш мумкин. Шунга кўра, динимизда бировга ҳар қандай йўл билан зарар-зиён етказиш ёки ўзига етказилган зарарга бошқа бир зарар билан жавоб бериш мумкин эмас. Балки ҳар қандай зарар шариатга мувофиқ равишда кетказилади.

Қуйида мулкчиликка қўйилган чекловларнинг баъзиларини айтиб ўтамиз:

– мулкни қўлга киритиш бошқаларга зулм қилишни, бошқаларни оғир аҳволга солиб қўйишни, уларнинг қийин аҳволдан фойдаланиш йўли билан бўлмаслиги керак. Бунга ўғрилиқ, босқинчилик, монополия, қимор, судхўрлик, шариат ҳаром қилган нарсаларни сотиш, алдашни мисол қилсак бўлади;

– мулкдан фойдаланиш соғлом ақл доирасида бўлиши, бировга зарар бермаслиги керак. Агар киши мол-мулкни ақл доирасида тасарруф қила олмаса, унинг мулкка эгалик қилиш ҳуқуқи вақтинча ёки бутунлай олиб қўйилади. Бу ислом ҳуқуқшунослигида «ҳажр» деб номланади;

– ўлим тўшагида ётган одамнинг молиявий муомалалари меросхўрлар ёки унга қарз берган одамларнинг манфаатларига зид бўлса, тўхтатиб қўйилади. Ўлим тўшагидаги одамнинг овқат, сув, яшаш

жойи, уст-бош масалалари бундан мустасно қилинган;

– уй-жой сотилаётганда қўни-қўшниларга келиши мумкин бўлган зарарнинг олдини олиш мақсадида уларга «шафеълик» ҳуқуқи берилган. Бу ҳақда фикҳий китобларимизнинг «шуфъа» бўлимида батафсил маълумот бор,

– қарзи қўлидаги мол-мулкдан ортиб кетган одамни қози мол-мулкни сотиб, қарзини тўлашга мажбурлайди, агар кўнмаса, ўзи сотиб юборади;

– омма манфаати учун керак бўлиб қолган хусусий мулк ҳам мажбурий равишда сотувга қўйилади: масжидни кенгайтириш, йўл қурилиши каби ишлар;

– кишининг ўз хоҳиши, розилиги билан тузган битимлари ҳам келишилган муддат тамом бўлгунча унинг мулкдан фойдаланишини чеклайди: ижара шартномаси, орият масалаларидаги каби.

Мулкчиликни чеклашдаги фавқулодда ҳолатлар

Аслида, бировнинг мулкидаги нарсага унинг розилиги ёки ўша молда ҳақи бўлган бошқа одамларнинг манфаатларини ҳимоя қилибгина қўл узатилади. Бироқ шундай ҳолатлар ҳам бўладики, мусулмонлар оммасининг манфаатини кўзлаб, баъзида фавқулодда ҳораларга қўл урилади.

1. Бойларга қўшимча солиқлар солиш. Яъни жамият муҳтож бўлган пайтда, ўша муҳтожликни даф қилиш мақсадида жамиятдаги бойларга солиқ солинади. Уламоларимиз бунинг жоизлигига: **«Ўзи**

яхши кўриб туриб молини қариндош-уруғларига, етим-есирларга, мискин-бечораларга, йўловчи-мусофирларга, тиланчи-гадоларга ва қулларни озод қилиш йўлида берадиган киши яхши кишидир» (Бақара сураси, 177-оят), оятини далил қиладилар. Бу солиқни олиш учун баъзи шартларни қўядилар:

а) жамият, ҳақиқатан бунга муҳтож бўлиши ва бу муҳтожлик илмий исботланган бўлиши керак;

б) солиқ олишдан олдин хайр-эҳсон тадбирлари ўтказилиши ва унда тўпланган моллар эҳтиёжни қоплаш учун етарли бўлмаслиги керак;

в) жамиятда эҳтиёжни қопловчи бошқа воситалар бўлмаслиги керак;

г) солиқ йиғишдан олдин уламолар ва мутахассислар билан маслаҳатлашиш керак;

д) керагидан ортиқ олинмаслиги керак.

2. Нархни чегаралаш. Иқтисодий қийин аҳволда қолган жамиятда мол эгалари ҳаддан ошиб кетмасликлари учун молларга ва кўрсатиладиган хизматларга мажбурий нарх белгиланади. Аммо оддий ҳолларда нарх чегараланмайди, балки сотувчиларга ноинсофлик қилмаслик, нархни арзон қилса, баракали бўлиши ҳақида доимо тушунтириш ишлари олиб борилади.

3. Молиявий жазолар қўллаш. Баъзан жиноятчининг жиноятга боғлиқ бўлган мол-мулкни қисман ёки бутунлай масъул тараф томонидан мусодара этилиши мумкин.

4. Хусусий мулкни чеклаш. Уламоларимиз баъзан жамиятдаги аҳволни, одамларнинг иқтисодий шароитларини ўрганиб, шахснинг хусусий мулкни чеклаш мумкин, дейдилар. Бу ортиқча мулкларни сотишга мажбурлаш, олинадиган ер майдонларини чегаралаб қўйиш каби кўринишда бўлади.

Битим ва Ислоннинг унга муносабати

Сўз юритмоқчи бўлганимиз битим фикҳий китобларимизда «ақд» деб юритилади. «Ақд» сўзи икки нарсани бир-бирига боғлаб, мустаҳкам қилиш, бирор ишга қарор қилиш, уни маҳкам тутиш каби маъноларни англатади. Ақд бир киши томонидан ёки икки ва ундан ортиқ кишилар томонидан тузилиши мумкин: қулни озод этиш, қарздан кечиб юбориш (булар бир шахс томонидан бўлади) ёки савдо-сотиқ, ижара битими каби (булар икки шахс томонидан амалга оширилади). Уламоларимиз битимни «шариат кўрсатмаларига мос, натижа келтириб чиқарувчи таклиф ва қабулнинг боғланиши» деб таърифлайдилар.

Эслатма: ваъда билан битимни чалкаштириб юбормаслик керак. Битим шариат тарафидан қўйилган бутун шартларга жавоб берган бўлса, ўша заҳотиёқ кучга киради ва томонлар ўзларига юкланган мажбуриятларни бажаришга мажбур бўладилар. Ваъда эса шахснинг келажақда қилмоқчи бўлган ишидан берган хабаридир: «Сенга ёрдам беришга ваъда қиламан» каби. Бу шахснинг келажақда кимгадир ёрдам беришга қарор қилганининг хабаридир.

Исломнинг битимларга муносабатига келсак, уни қуйидагича ифодалаш мумкин:

- биринчидан, Ислом битимларга одамларнинг эҳтиёжларини қондириш воситаларидан бири деб қарайди;

- иккинчидан, Ислом битимларни рози-ризочилик, қўнгил қониқиши, хурсандчилик асосларига қуради;

- учинчидан, Ислом битим тузувчиларга тўлиқ эркинлик берган, улар битимни тузиш ёки тузмасликда тўлиқ ихтиёрлидирлар;

- тўртинчидан, Ислом битимларга нисбатан «тилдаги эмас, дилдаги мўътабар» қондасини қўллайди, яъни аслида инсонларнинг сўзлари эмас, балки нима демоқчи эканликлари ҳисобга олинади.

- бешинчидан, Ислом битимларни ҳурмат қилиб, уларга вафо қилишга чақиради.

Битим турлари

Битимларнинг турли жиҳатларини ҳисобга олиб, уларни бир неча турларга ажратиш мумкин:

I. Битимнинг ўз моҳиятига кўра турлари

Битим ўз моҳиятига ўзаро алмашув, бахшида қилиш, кечиб юбориш, ҳуқуқ бериш ёки берилган ҳуқуқни тўхтатиб қўйиш, шериклик, муомалани мустаҳкамлаш, бирор нимани сақлаб беришни кўзлаган бўлади. Буларнинг барчаси ҳақида юқорида мисоллари билан тўхталдик.

II. Битимнинг ўз шаклига кўра турлари

Битим бу жиҳатдан учга бўлинади:

1. Нақд битим. Бу шундай битимки, қандайдир шартга, келгуси пайтга боғланган бўлади: «Бун сенга сотдим, олдим» каби. Бундай битим ўша заҳотиёқ кучга киради.

2. Келгуси вақтга боғланган битим. Бу шундай битимки, унинг амалга ошиши келгуси вақтга, келажакка боғланган бўлади: «Сенга уйимни келаси ойнинг биринчи кунидан ижарага бердим» каби. Бундай битим ўша заҳоти боғланади, аммо айтилган вақтдан бошлаб кучга киради.

Эслатма: васият битими доимо келгуси вақтга боғланган бўлади.

3. Шартга боғланган битим. Бундай битим бирор-бир шартга боғлиқ бўлади: «Ўғлинг сафарга кетса, нафақангни мен бераман» каби. Бундай битим шарт амалга ошсагина кучга киради.

III. Битимнинг янги ва қадимлигига кўра турлари

Битимлар, улар ҳақидаги маълумотларнинг фикҳий китобларимизда мавжуд ёки мавжуд эмаслигига кўра аввал мавжуд бўлган (қадимги) ва янги пайдо бўлган битимларга бўлинади. Аввалдан мавжуд бўлиб келган битимлар ҳақида фикҳий манбаларимизда батафсил маълумот берилган. Янги пайдо бўлган битимларга диққат қилинса, шу нарса аён бўладики, у ё қадимдан мавжуд битимнинг янги номдаги кўриниши бўлади ёки унга жуда ўхшаш

бўлади, ёхуд қадимдан мавжуд битимларнинг жамланмаси, яхлит битим кўринишини олган бўлади.

Агар янги пайдо бўлган битим ўз моҳияти, мақсади, ичидаги унсурлари жиҳатидан қадимги битимга ўхшаса, унга ҳам қадимда мавжуд бўлган битим ҳукми берилади, унга қўйилган шартлар бунга ҳам қўйилади.

Борди-ю, янги пайдо бўлган битим қадимдан мавжуд бўлган битимларга сира ўхшамаса, у ҳолда уни «барча нарса асли мубоҳдир» қондасига таяниб, Ислом ҳуқуқининг умумий тамойиллари чегарасида ҳал этилади.

Агар битим ўзида бир қанча битимларни жамлаган бўлса, улар алоҳида-алоҳида ҳал этилади. Лекин битим ичидаги битимлар бир-бирига зид бўлса, у ҳолда битимдан кўзда тутилган асосийси бошқаларидан устун қўйилади. Масалан, бир одам бошқасига машинасини ижарага берди ва ўзаро машинани ижарага олувчи шахснинг машина баҳосини бўлиб-бўлиб беришига, пул тўлиқ тўланганда эса машина ижарага олувчининг мулкига айланишига келишдилар. Кўриниб турибдики, бу ерда икки хил битим: савдо-сотик ва ижара битими бор. Буларнинг ҳар иккаласи бир пайтда мавжуд бўлолмайди. Шунинг учун ҳам уламоларимиз бу битимни бўлиб-бўлиб тўланадиган савдо-сотик битими, деб эътибор қилганлар.

Битим рукнлари

«Рукн» сўзи асос, устун, суянадиган нарса маъноларини беради. «Битим рукни» деганда, битим учун

зарур бўлган нарса тушунилади. Бу нарса эса битим шакли бўлган таклиф ва қабулдир, яъни бир томоннинг таклифи ва иккинчи томоннинг бу таклифни қабул қилиши билан битим тузилган ҳисобланади. Баъзи уламоларимиз бу рукни битим тузувчиларнинг мавжудлиги, битим объектининг мавжуд бўлиши рукнлари билан тўлдирадилар. Бундан келиб чиқиладиган бўлса, улар наздида битим рукни 3 тадир:

- а) битим шакли;
- б) битим тузувчилар;
- в) битим объекти.

I. Битим шакли

Бу, юқорида айтилганидек, битимни пайдо қилувчи таклиф ва қабулдир. Булар эса турли йўлар билан амалга оширилади:

- а) сўз билан;
- б) ҳаракат билан;
- в) сукут сақлаш билан.

Сўз билан бўладиган битим шакли: айтиладиган гап ёки ёзма кўринишда бўлади. Ҳар иккала кўринишда ҳам битим улар тушунадиган тилда, уларнинг битим тузиш истакларини, мақсадларини аниқ-равшан ифода этадиган кўринишда бўлиши лозим. Таклиф ва талабнинг ўтган замон феълида бўлгани маъқул: сотдим, олдим каби.

Ҳаракат билан бўладиган битим шаклига ишора қилиш, индамай олди-берди қилишни киритиш мумкин. Маълумки, ишора қўл қимирлатиш билан, бош

қимирлатиш ёки лаб қимирлатиш билан бўлади. Бу аъзолар билан ишора қилингандаги шарт шуки, ишора ҳар икки томон учун тушунарли бўлсин.

Индамай олди-берди қилишга эса сотувчининг индамай молни узатиши ва харидор ҳам индамасдан молни қўлига олиб, пулини сотувчига тутқазишини мисол қилиш мумкин. Бунда шарт шуки, сотилаётган мол ва унинг нархи томонларга аниқ бўлсин.

Сукут билан тузилган деб ҳисобланадиган битимга қўйидаги ҳолатни мисол қилиш мумкин: бирор шахс мол-мулкни бошқанинг олдига қўйиб кетса-ю, у бунга қаршилиқ қилмаса (индамаса), у ҳолда у омонатдор ҳисобланиб, мол-мулкни сақлаб бериши лозим бўлиб қолади. Шунингдек, розилиги сўралган бокира қизнинг сукути совчига берилган розилиқ ҳисобланади.

II. Битим тузувчилар

Битимни тузаётган томонлар икки ёки ундан ортиқ бўлиши, эркак ёки аёл бўлиши ёки шахс деб эътибор қилинувчи томон ташкилот ёки (ҳуқуқий шахс) бўлиши мумкин. Уларга қўйиладиган асосий талаб шуки, улар ақлли, балоғатга етган инсонлар бўлишлари керак. Бундан бошқа ҳолатлар тафсилюти фикҳ олимларига мурожаат қилиш, фикҳий манбаларни ўрганиш орқали билинади.

III. Битим объекти

«Битим объекти» деганда, битим моҳиятига кўра, томонлар бир-бирларига берадиган нарсалари ту-

шунилади. Масалан, савдо-сотикда сотувчи молни беради, олувчи пулни беради. Ижара битимида эса нарсани ижарага берувчи ўша нарсадан олинадиган манфаатни тақдим қилса, ижарага олувчи эса олинадиган манфаат ҳақини беради. Мана шундай мол ва унинг баҳоси, нарсанинг манфаати ва унинг баҳоси каби нарсалар битим объекти ҳисобланади. Унга қуйидаги талаблар қўйилади:

1. Битим объекти шариат назарида «мол» деб ҳисобланиши керак. Яъни ундан фойдаланишга шариат рухсат берган, қўлга киритилган, ўз баҳосига эга бўлиши керак.

2. Битим пайтида мавжуд бўлиши.

3. Топшириш имкони бўлиши.

4. Битим объекти пул бўлган ҳолатда унинг миқдори, сифати, қаерники эканлиги маълум бўлиши.

Битимга қўйиладиган шартлар

Битимнинг рукнларидан ташқари шартлари ҳам борки, улар рукнларни тўлдирувчи, мукаммаллаштирувчи ҳисобланади. Қуйида мана шу шартлар қисқача санаб ўтилади:

1. Қилинган таклиф иккинчи шахс тарафидан қабул қилингунича бекор қилинмай туриши керак. Бекор қилиш турлича бўлади:

- Машинамни «сотдим» деб, олувчи қабул қилдим дейишдан аввал «сотмадим» дейиш каби.

- Аввал бир нархни айтиб, қабул бўлмасдан аввал зудлик билан бошқа нархни айтиш каби. Бу ҳолатда айтилган иккинчи нарх биринчи нархни бекор қилади.

– Таклиф қабул қилинишидан аввал таклиф қилувчининг ўлиб ёки жинни бўлиб қолиши каби.

– Иккинчи томоннинг таклифни қабул қилмаслиги каби.

Эслатма: таклифни бекор қилиш очиқ-ойдин ёки бошқачароқ йўл билан бўлади. Масалан: «Йўқ, сотмайман» дейиш ёки қўл силтаб бурилиб кетиш каби. Таклифни рад этиш ҳам ана шундай йўллар билан бўлади.

2. Битим тузувчи томонлар битимни ўз кўнгил хоҳишлари, мажбурланмаган, алданмаган ҳолларида тузишлари керак.

3. Қабул таклифга мос бўлиши керак. Масалан, сотувчи: «Нақд 10000 сўмга машинамни сотдим» деса, олувчи «10000 сўм нақд ёки насияга олдим», деса битим тузилмайди. Чунки қабул таклифга мос эмас.

Эслатма: қабул таклифга очиқ-равшан ёки зимдан мос бўлиши мумкин. Зимдан мос бўлишнинг мисоли шуки, сотувчи молини 100 сўм дейди, олувчи эса 120 сўм дейди, маълумки, 120 сўм 100 сўмни ўз ичига олади. Ортиқча 20 сўмни қабул қилиш эса сотувчининг розилигига ҳавола.

4. Қабул таклиф билан боғланган бўлиши. Бу шартни битим тузаётган тарафлар битим тузмоқчи бўлган ерларидан тарқаб кетмасларидан бурун бир фикрга келишлари керак, деб тушунмоқ керак. Агар бир ерда таклиф бўлса-ю, қабул қилувчи тараф ўша жойдан жўнаб кетмасдан олдин (ўтириш ҳар қанча чўзилса ҳам) таклифни қабул қилса, битим тузилган ҳисобланади. Акс ҳолда йўқ.

Эслатма: васият, васийлик, ваколат битимларида қабулнинг таклиф билан боғлиқлиги шарт қилинмайди. Чунки васият ва васийлик ўлимдан кейинги ҳолат билан боғлиқ. Ваколат эса бировнинг оғирини енгил қилиш бўлгани учун унга бундай шарт қўйилмайди.

Агар битим бир-биридан узоқдаги шахслар ўртасида мактуб, телефон сўзлашуви орқали тузилаётган бўлса, мактубни ўқиб чиқиш вақти ва телефонда гаплашиш вақти битим тузилаётган жой ҳукмида бўлади.

5. Битим фойдасиз ишлар юзасидан бўлмаслиги керак. Битимнинг фойдали ёки бефойда эканини шариат ва ақл белгилайди. Масалан, эр ўз хотини билан уйни тозалаш, овқат тайёрлаш, болаларга тарбия бериш каби ишлар учун тузган битими бефойда ҳисобланади. Чунки бу ишлар шундоқ ҳам хотиннинг вазифаларига киради.

6. Баъзи битимлар учун қўйилган қўшимча шартларнинг ўрнига келтирилиши. Масалан, никоҳ битимида отанинг розилиги ва гувоҳларнинг ҳозир бўлиши.

7. Салам битимида пулни олдиндан олиш, тилла-ни тиллага алмаштиришда тенглик ва нақдма-нақдликни шарт қилиш.

Битимга қўшиладиган шартлар ва уларнинг ҳукмлари

«Битимга қўйиладиган ёки қўшимча қилинадиган шартлар» деганда, битим моҳиятига кўра кўзда

тутилмаган шартлар тушунилади. Мисол учун, савдо-сотиқ битимларида ўзаро икки нарсани алмашиш мақсад қилинади, лекин сотилган нарсани уйгача етказиб беришни битим моҳияти назарда тутмайди. Шартлар ҳақида фикҳий манбаларда қадимда ҳам, ҳозирда ҳам етарлича ёзилган. Биз эса рисоламиз ҳажмини эътиборга олиб, уларнинг хулосасини айтиб ўтамиз, холос.

Аввало, шуни таъкидлаш керакки, битимга унинг мақсад ва моҳияти кўзда тутмаган шартларни қўшмаган маъқул. Чунки бу ўзаро муомалани бирмунча мураккаблаштиради. Бордию шарт қўшиладиган бўлса, у қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

1. Шариат кўрсатмаларига зид бўлган шарт бўлмаслиги. Қарзни ўз вақтида узолмаса, қўшимчаси билан қайтаришини шарт қилиш каби.

2. Битимнинг асл мақсадига зид бўлган шарт бўлмаслиги. «Машинамни сотаман, лекин уни минмайсан» каби.

3. Бирдан ортиқ шарт қўймаслик.

4. Битимга битимни шарт қилмаслик. «Менга 10000 сўм қарз бериб турсанг, уйимни сенга ижарага бераман» каби.

Юқорида айтилганлардан шуни хулоса қилиш мумкинки, битимнинг мақсадига зид бўлган шартлар битимни бузади, шариат кўрсатмаларига зид бўлган шартлар ҳам, агар олиб ташланмас экан, битимни бузади. Баъзи ҳолларда эса бундай шартларга ўз-ўзидан кучдан қолган, эътиборсиз деб қаралади.

Ихтиёр турлари ва унинг битимга таъсири

«Ихтиёр» деганда, битим тузувчи томонларнинг битим тузиш ёки уни бекор қилишдаги уларга берилган танлаш ҳуқуқи назарда тутилади. Ихтиёрлар, асосан, 4 хил бўлиб, улар қуйида баён қилинади.

1. Жой ихтиёри

Буни битим тузилган жойдаги ихтиёр деб тушуниш керак. Яъни томонлар шу жойдан тарқалиб кетгунларича уларнинг битимни бекор қилиш ихтиёрлари ўзларидадир. Тарқалиб кетгач, битимга риоя қилишга ҳар икки тараф мажбурдир. Ҳанафий уламолар эса жой ихтиёрига томонларнинг тарқалиб кетишларига эмас, балки уларнинг лафзларига боғлашган, яъни томонлар «сотдим», «олдим» деса-лар, гап тамом, ҳар иккала томонда ҳеч қандай ихтиёр қолмайди. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, бу ихтиёр фақат молиявий муомалаларгагина тегишли.

Қуйидаги ҳолатларда эса жой ихтиёри бекор қилинади:

- томонлар ўз ихтиёрлари билан бу ҳуқуқдан воз кечсалар: битимга розиман ва ихтиёримни бекор қилдим каби;
- савдогарлар ўртасида одат бўлган жой ихтиёри-ни бекор бўлиши деб ҳисобланадиган ишлар;
- битимга кўра алмаштирилган нарсаларни тасарруф қилиш: сотиб олинган нонни ейиш каби;
- томонлардан бирининг ўлими.

2. Шарт қўйиш ихтиёри

Буни фикрлаш, ўйлаб олиш учун берилган ҳуқуқ дейиш мумкин бўлиб, бу ҳуқуқдан ҳар икки томон фойдаланиши мумкин. Бунда сотувчи ва олувчи томон ёки уларнинг бири келишилган маълум муддат мобайнида битимни бузиш, бузмаслик ихтиёрини ўзида қолдиради. Шарт қўйиш ихтиёрига қўйилган талаблар:

А) бу шарт битим тузилаётган пайтда тилга олиниши керак;

Б) бу шарт нақдма-нақдликни талаб қилувчи пул, тилла савдоси каби битимларда бўлмаслиги керак;

В) бу шарт томонларга бажариш мажбурий бўлган савдо-сотиқ каби ҳамда бекор қилиш мумкин бўлган битимларда бўлиши керак. Ваколат, васият, никоҳ битимларида бундай шартлар бўлмайди;

Г) келишилган маълум муддатга қўйилиши керак.

Шарт қўйиш ихтиёридан фойдаланган томон бу ҳуқуқидан воз кечмагунича ёки келишилган муддат тугамагунича битим тузилган деб ҳисобланмайди.

Қуйидаги ҳолатларда шарт қўйиш ихтиёри бекор қилинади:

- ҳуқуқ эгаси ўз ихтиёри билан бу ҳуқуқидан воз кечса;

- битимга кўра алмаштирилган нарсаларни тасарруф қилинса;

- бу шартни қўйган одам ўлса.

3. Кўриш ихтиёри

Буни битим тузмоқчи бўлган тарафларнинг аввал кўрилмаган битим объекти бўлган нарсани кўрган пайтларида битимни ўз кучида қолдириш ёки бузишга бўлган ҳуқуқлари деб билиш керак.

Кўриш ихтиёрига қўйилган талаблар:

А) битим объекти бўладиган нарса битим тузилаётган пайтда кўрилган бўлмаслиги. Кўриш нарсанинг турига қараб ҳар хил бўлади: баъзисини ушлаб кўриш керак бўлса, баъзисини ҳидлаб ёки татиб кўриш керак бўлади;

Б) бу ихтиёр сотувчига эмас, олувчига берилади. Яъни сотувчи сотаётган нарсасини маълум сабабларга кўра кўрмасдан сотиб юборса, уни қайтариб ололмайди;

В) битим объекти ажратиб, сифатлаб кўрсатса бўладиган нарса бўлиши керак: ер, машина, мол-қўй каби. Муомалада юрган пуллар эса бундай хусусиятга эга эмас.

Кўриш ихтиёридан фойдаланаётган шахс битимни битим объектини кўрган пайтда ёки уни кўрмасдан олдин ҳам бузиш ҳуқуқига эгадир.

Қуйидаги ҳолатларда кўриш ихтиёри бекор бўлади:

- битим объекти кўрилгандан сўнг;
- битим объектининг кўриш ихтиёри бор шахс қўлида айбли бўлиб қолиши ёки сотувчига қайтариб бериш узрли бўлиб қолганда;
- битим объекти кўрилгандан сўнг битимни бузмаслик ёки битимга розилигини билдирмаслик

(бу ҳолатда шахс ўз имкониятидан фойдаланмагани учун битим кучга кирди деб ҳисобланади);

– кўриш ихтиёри бор шахснинг битим объектини сотиб юбориши ёки ижарага бериб юбориши;

– кўриш ихтиёри бор шахснинг ўлими.

4. Айб ихтиёри

Битим объекти бўлган нарсанинг баҳоси камайишига сабаб бўладиган нарса айб ҳисобланади. Агар битим объекти олувчига ўтишидан олдин айбли бўлган бўлса, сотувчи буни олувчига айтмаган бўлса, у ҳолда олувчи айб ихтиёри деб аталувчи ҳуқуқидан фойдаланиб, битимни бузиши, олган нарсасини қайтариб бериши мумкин.

Айб ихтиёрига қўйилган талаблар:

А) айб битим объектида олувчига ўтишидан олдин мавжуд бўлиши керак;

Б) айб, ҳақиқатан ҳам савдогарлар наздида нархнинг пасайишига сабаб бўладиган бўлиши керак ёки нарх пасайтирилмаса-да, ундан фойдаланишга тўсқинлик қилиши керак: тор қўйлак каби;

В) айб айб ихтиёрини қўллаётган шахс томонидан битимни бузиш вақтигача сақланиб қолиши керак;

Г) битим тузиш вақтида сотувчи молдаги барча айблардан ўз масъулиятини соқит қилган бўлмаслиги. Баъзи уламолар агар сотувчи молидаги айбни билиб туриб шу шартни қўйган бўлса, унинг гапи эътиборга олинмайди. Агар билмай туриб шарт

қўйган бўлса, гапи инобатга олинади, дейдилар;

Д) айб олди-берди битимларида битим объекти бўлган, ажратиб ва сифатлаб кўрсатиш мумкин бўлган нарсада бўлиши керак. Бундан маълум бўладикки, совға, васият, вақф, кафолат каби битимларда айб ихтиёри мавжуд эмас.

Айб ихтиёридан фойдаланаётган одам бирор сабабга кўра молни эгасига қайтара олмаса (газламани тиктириб қўйиш, машинани уриб олиш каби сабаблар), у ҳолда сотувчидан айб ҳақи ундиради. Агар молдан мутлақо фойдаланиш имкони бўлмаса (муддати тугаган консервалар, ачиган тухум каби), у ҳолда сотувчидан пулини тўла қайтариб олади.

Қуйидаги ҳолатларда айб ихтиёрини қўллаш бекор қилинади:

- олувчининг мол айбини кўриб индамаслиги, айбга рози бўлиши, мол айбини кўргандан сўнг молдан фойдаланиши ёки айбини бартараф қилишга ҳаракат қилиши ҳолатида;

- айбли молнинг нобуд бўлиши;

- айбли молдаги ўсиш сари ўзгаришлар: молнинг семириши, қўйлакнинг бўялиши каби;

- айбли молни қайтариш имкони бўла туриб, узр-сиз қайтармаслик.

Битим ҳукмлари

Битим унга тегишли ҳукмларга қараб иккига бўлинади:

1. Саҳиҳ битим. Бундай битим ҳамма рукн ва шартларга, шариат кўрсатмаларига тўла мувофиқ

келган битимдир. Масалан, барча шаръий талабларга жавоб берувчи савдо-сотиқ битими. Бундай битим битим объекти бўлган нарсанинг олувчига, унинг эвазига берилган нарсани эса сотувчига ўтганини билдиради.

Саҳиҳ битим ҳам иккига бўлинади:

А. Нофиз. Яъни битим тузишга салоҳияти бор шахс томонидан тузилган ва зудлик билан кучга кирувчи битим.

Бу битим тури яна иккига бўлинади:

а) Лозим: ҳар икки томон ҳам буза олмайдиган ёки иккинчи томоннинг розилиги билангина бузиладиган битим; (Қул озод қилиш (ҳар икки томоннинг ҳам бузиш иложи йўқ) ёки савдо битимидаги (иккинчи томоннинг розилигисиз бузиб бўлмайди) каби.)

б) лозим бўлмаган. Ҳар икки тараф ёки улардан бири бир-бирининг розилигисиз ҳам буза оладиган битим. (Омонат қўйиш, орият, ваколат, ражъий талоқдаги сингари).

Б. Мавқуф. Яъни битим тузишга салоҳияти бўлмаган шахс томонидан тузилган ва унинг устидаги салоҳиятли шахс рухсатига боғлиқ бўлиб қолган битим. Ақлли, бироқ балоғатга етмаган боланинг савдоси сингари.

2. Носаҳиҳ битим. Бу битим саҳиҳ битимнинг аксидир. Мусулмоннинг ароқ сотиши ёки олиши сингари. Бундай битим тузилмаган деб ҳисоб қилинади ва ҳеч қандай кучга эга бўлмайди.

Битимнинг тугатилиши

Ҳар бир ишнинг ниҳояси бўлгани сингари тузилган битимларнинг ҳам охири бордир. Қуйида сиз азизлар билан битимларнинг тугатилиш ҳолатлари билан танишамиз.

1. «Лозим» битимнинг тугатилиш ҳолатлари:

а) битимга қўйилган шаръий талабларга путур етганида. Битим рукнлари ва шартларининг барчаси жой-жойида бўлиб, фақатгина унга ташқаридан кириб қолган бирор сифат сабабли яроқсиз бўлиб қолиши мумкин. Масалан, шариятда мол деб ҳисобланмайдиган нарсани олди-сотдида пул ўрнида ишлатиш ёки мол баҳосининг номаълум эканлиги. Бу ҳолда иккала томон ҳам зудлик билан битимни бузишлари керак. Мабодо, нарса олувчи қўлига ўтиб, истеъмол қилиб бўлингани ёки бировга совға қилиб юборилгани сабабли сотувчига қайтариш иложи бўлмаса, у ҳолда унинг битим бузилган кундаги таннарни қайтарилади, баҳоси эмас. Чунки битим яроқсиз бўлгани учун унга баҳо қўйиб бўлмайди;

б) ихтиёр турларидан бири бу ихтиёр эгаси тарафидан қўлланганда;

в) барча талабларга жавоб берувчи «лозим» битим томонлардан бирининг истаги, бошқасининг розилиги билан бузилиши, тугатилиши мумкин;

г) томонлардан бирининг, баъзи сабабларга кўра, мажбуриятини бажармаслиги ёки бажара олмаслиги туфайли (Ижара ҳақини атайин тўламаслик, ижара берилган уйнинг табиий офатда бузилиб ке-

тиши, табиб келгунча касал аъзонинг тузалиб қолиши, ошпаз келгунча меҳмонларнинг кетиб қолиши каби);

д) келишилган битим муддатининг тугаши;

е) баъзи битимларда кўзланган мақсаднинг амалга ошиши (савдо-сотиқдаги каби);

ж) томонлардан бирининг ўлими (Агар битим лозим битим бўлиб, олди-сотдига тегишли бўлса, бундай битим ўлим билан тугамайди, балки ўлган томоннинг меросхўрлари у қолдирган молдан керак бўлган нарсани иккинчи томонга топширадилар. Агар харидор пулни сотувчига бериш ва молни олишдан олдин вафот этса, сотувчи унинг пулини олмагунича молни бермай туришга ҳақли. Агар марҳум (харидор)нинг қолдирган моли тўлашга етса дуруст, акс ҳолда сотувчи қолган молни бошқа ҳақдорлар билан ўз улушига кўра бўлишиб олади. Бордию харидор молни олиб, пулни беришдан олдин вафот этса, у ҳолда сотувчи молнинг пулини марҳум қолдирган мол-мулкни бошқа ҳақдорлар билан ўз улушига кўра бўлишиб олиш йўли билан ундириб олади. Агар битим ижарага тегишли бўлса, томонлардан бирининг ўлими билан уларга тегишли ҳақ-ҳуқуқлар ижара муддати тугагунича меросхўрларга ўтади).

2. «Лозим бўлмаган» битимнинг тугатилиш ҳолатлари:

а) лозим бўлмаган битимни бекор қилиш ҳар икки тарафга тегишли бўлиши (бу ҳолатда битим

улардан бирининг битимни бекор қилиш ёки ўлими билан тугатилади: омонат қўйиш, орийат, ваколат битимлари каби);

Эслатма: ваколат битимининг тугатилишида унга учинчи шахснинг ҳақи аралашиб қолмаган бўлиши шарт қилинади.

б) лозим бўлмаган битимни бекор қилиш фақат бир тарафга тегишли бўлиши (кафолат ва гаровга қўйиш битимлари каби. Бунда битим кафилликни талаб қилган шахснинг истаги, гаровга қўювчининг истаги ёки ўлими билан тугатилиши мумкин).

3. «Мавқуф» бўлган битимнинг тугатилиш ҳолатлари:

Битимнинг кучга кириши учун рухсат бериш керак бўлган шахс рухсат бермаса, битим тугатилади.

ҚИЗИҚАРЛИ ҚОИДАЛАР

Фикҳий қоидалар иккига бўлинади:

1. Асосий қоидалар

2. Асосий қоидаларга тобе қоидалар

Асосий қоида ўқувчида муайян тасаввурни ҳосил қилса, тобе қоида бу тасаввурни янада мукаммалаштиради.

Танбеҳ: Қоидаларни ўқиб-ўрганиш бирор ҳолат юзага келганда, соҳа мутахассисларига мурожаат этишдан тўсиб қўймаслиги керак.

I. АСОСИЙ ҚОИДА

«Ишлар ниятга қараб баҳоланади».

Маъноси: Кишининг иши ёки сўзининг натижалари ва уларга боғлиқ ҳукмлар у кишининг ниятига қараб турлича баҳоланади, турлича изоҳланади.

1-мисол. Бир одам бошқа бировга: “Манави пулни олгин” деса, бу пул, агар берувчининг нияти хайр-эҳсон қилиш бўлса, садақа ёки совға, агар бундай бўлмаса, қарз ёки омонат ҳукмидадир. Пулни бериш кўриниши бир хил бўлгани билан унинг натижаси ниятга қараб турлича бўлаётир.

2-мисол. Ерга тушиб қолган пул ёки шу каби қимматбаҳо нарсани бир киши ўзиники қилиб

олиш ниятида олса-ю, унинг қўлида турган пайтда шу нарсага зиён етса, олган киши зарарни (агар талаб қилинса) тўлайди. Агар ердан олаётганида ўша нарсани сақлаш ва эгасига қайтаришни ният қилган бўлса, мабодо, молга зиён етса ҳам, уни тўлашдан озоддир.

1. Тобе қоида

«Тилдаги эмас, қалбдаги – мўътабар».

Маъноси: Одамлар ўзаро олди-бердиларида, савдо-сотиқларида, ҳар хил шартномаларида турли ҳолат ва турли савияда бўладилар. Бу нарса уларнинг мақсадларини изҳор этиш учун айтган сўзларидан аниқ билинади. Яъни, биз ишлатган сўзлар мақсадимизни тўлиқ ва тўғри ифодалай олади ёки йўқ. Шунинг учун бир қанча ўринларда инсонларнинг сўзлари эмас, балки нима демоқчи эканликлари ҳисобга олинади.

1-мисол. Харидор агар сотувчига: “Пулим уйда қолган экан, мана бу узукни пулни олиб келгунимча омонат қолдирсам”, деб молни ўзи билан олиб кетса, бу узук “омонат” эмас, балки “гаровга қолдирилган буюм” деб ҳисобланади ва шунга яраша муносабатда бўлинади (ваҳоланки, харидор уни “омонат” деб номлаган эди). Узук, ҳақиқатан, ҳам омонат бўлганида эди, харидор уни истаган вақтида талаб қилиб қайтариб олиши мумкин бўлар эди. Мазкур ҳолатда сотиб олинган молнинг пулини келтирма-

гунича узукни қайтариб ололмайдиган ва шундан келиб чиқиб, у айтган “омонат” сўзи “гаров” деб тушунилади.

2-мисол. Бир одам бошқа бировга: “Бу сенга совға, қиймати 1000 сўм” деса, унинг бу сўзи савдо-сотик ҳукмини олади, гарчанд у “совға” сўзини ишлатган бўлса ҳам.

Эслатма: Асосий қоида ва унга тобе қоидалардан истисно қилинадиган ҳолатлар ҳам бор. Масалан, эс-ҳуши жойида бир киши хотинига “талоқсан” деса, гарчи ичида талоқни ният қилмаган бўлса ҳам, талоқ тушаверади. Сабаби, бандалар ўртасидаги муомала ишларида зоҳирий (ҳолат) га эътибор қилинади.

2. Тобе қоида

«Нарсага муддатидан олдин эришиш йўлини тутган киши ундан маҳрум этилади».

Маъноси: Киши шариат белгилаб қўйган бирор нарсага муддатидан олдин шариат ман этган йўллар билан етишишга ҳаракат қилса, унинг бу ҳаракати тескари натижа бериб, кўзлаган нарсасидан маҳрум этилади.

1-мисол. Меросхўр агар тезроқ мерос олиш ниятида мерос қолдирувчи шахсни ўлдирса, у меросдан маҳрум этилади.

2-мисол. Кимнинг пора олгани аниқланса, у шахс порадан маҳрум этилади.

3. Тобе қоида

«Тоатни адо этишда ўзгаларни сийлаш макруҳ, бошқа вақтда эса маҳбуб».

Маъноси: Аллоҳни улуғлаш ва унга қуллик қилиш тоатдир. Тоат ишларидан эса, ўзи қолиб бошқаларни сийлаш макруҳдир (баъзи ҳолларда ҳаром). Бу ҳол гўё бир қулнинг ўзига буюрилган ишни бошқа қулга юклашига ўхшайди. Яъни, ибодатни ҳар ким ўзи, мукаммал адо этиши лозим.

1-мисол. Бир одам авратини ёпиши учун намоз вақтида кийимини бошқа одамга ечиб бериши мумкин эмас. Чунки унинг ўзи ҳам авратини беркитишга буюрилгандир.

2-мисол. Олдинги сафда ўтирган намозхон ўрнини бошқага бўшатиб бериши макруҳ. Чунки барча олдинги сафда намоз ўқишга тарғиб этилгандир.

Ибодатдан ташқари ҳолларда, дунёвий ишларда бировни ўзидан устун қўйиб ёки афзал билан сийлаш ва илиниш маъқул ва маҳбуб ишлардандир. Бировга таом, сув ёки бирон насиба илинган одам каби.

II. АСОСИЙ ҚОИДА

«Аниқ нарсанинг кучини ноаниқ нарса кетказ олмайди».

Маъноси: Буқоида Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг қуйидаги ҳадиси муборакларидан олинган. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам намозда таҳорати бузилгандек бўлиб туюлишдан шикоят қилган кишига елнинг товуши ёки ҳидини аниқ билмагунча намозни тугатмасликни буюрдилар. Бу билан аниқ нарсанинг (яъни, қилинган таҳоратнинг) кучини ноаниқ нарса (яъни, чиққани номаълум бўлган ел) буза олмаслигига ишора қилдилар.

1-мисол. Бир одам қарздор бўлиб, унинг қарзни тўлаган ёки тўламагани ноаниқ бўлса, у ҳолда қарзни тўламаган, деб ҳукм қилинади. Чунки унинг қарз олгани аниқ, қарзни тўлагани эса ноаниқдир. Қоидамизга кўра, аниқ нарсанинг кучини ноаниқ нарса кетказа олмайди.

2-мисол: Эркак билан аёлнинг никоҳи одамлар гувоҳлигида собит бўлса, сўнгра баъзи сабабларга кўра, талоқ тушди, деган гумонга борилса, бу ҳолатда никоҳ ўз ҳукмида қолади. Чунки никоҳ аниқ нарса бўлиб, гувоҳлар шохидлигида мустаҳкамланган. Талоқ эса, гумон нарса бўлиб, унинг воқе бўлганига аниқ далил йўқ, демак, у ноаниқдир.

1. Тобе қоида

«Ҳар нарса ўзининг асл ҳукмида қолади».

Маъноси: Бирор воқеа-ҳодиса юз бериб, унинг ҳукми барчага маълум бўлгач, то бир ҳужжат-далил келиб, бу ҳукмни ўзгартирмагунча аввалги ҳукм ўз кучида қолади.

1-мисол. Бир одам уйдан тирик чиқиб кетиб, қайтиб келмаса, унинг ҳукми қандай? Албатта, у тирик ҳисобидадир. Чунки у уйдан чиқиб кетаётганида тирик эди, унинг ўлими ҳали номаълум. Шунинг учун унга аввалги ҳукм – тирик деган ҳукм жорий бўлиб туради.

2-мисол. Вафот этган динсизнинг аёли келиб: «Эрим вафотидан сўнг мусулмон бўлдим», деса-ю, бошқа меросхўрлар унга: «Эринг ҳаётлигидаёқ мусулмон эдинг» дейишса, бу ҳолда аёл мусулмон ҳисобланиб, меросдан маҳрум этилади. Чунки аёлнинг эр вафотидан олдин мусулмон бўлгани бошқа меросхўрлар томонидан эътироф этилиб, таъкидланаётир ва аёлнинг ҳозирги ҳоли – мусулмонлиги ҳам буни тасдиқлайди. Шунга кўра, у эридан мерос ололмайди.

Хулоса: Аёлнинг ҳозирги (эр вафотидан кейинги) ҳолатига қараб, унинг аввалги (эр вафотидан олдинги) ҳолати тўғрисида ҳукм чиқарилди.

2. Тобе қоида

«Янги пайдо бўлган нарсалар энг яқин вақтига боғланади».

Маъноси: Бир воқеа юз бериб, унинг қачон юз бергани маълум бўлмаса, бу воқеа яқингинада юз берган, деб ҳисобланади.

1-мисол. Харидор молни қўлига олганидан сўнг, молнинг айби бор экан, деб даъво қилса, сотувчи айбнинг харидор қўлида пайдо бўлганини айтса ва ҳар иккисининг ҳам сўзига далил-исбот бўлмаса, бу ҳолда молдаги айб харидорнинг қўлида пайдо бўлган, деб ҳисобланади.

Чунки айбнинг юз бериш вақти деб энг яқин вақт – харидорнинг қўлидалик вақти ҳисобланади. Натижада харидор байъни буза олмайди.

2-мисол. Агар талоқ қилинган хотин: «Эрим мени ўлим тўшагида ётган вақтида талоқ қилди», деб даъво қилса, ўзга меросхўрлар эса, унинг эри соғломлиги пайтида талоқ қилганини айтсалар, бу ҳолда аёлнинг сўзи инобатга олинади ва унга мерос берилади. Чунки ўлим тўшагидаги одамнинг талоғи ҳисобга ўтмайди.

Хулоса: Аёлнинг талоғи энг яқин вақтга – эрнинг сўнгги касалига боғланиб, касалликдан аввалги соғлом ҳолат эътиборга олинмайди.

3. Тобе қоида

«Сўзлашга эҳтиёж туғилганида, сукут сақлаш сўзлаш билан баробар».

Маъноси: Аслида жим турган одамлар тўғрисида, «сўзлади, гапирди», деб ҳукм чиқариб бўлмайди. Лекин баъзи истисно ҳолатларда гапирган ҳукмига ўтиб ҳам қолади.

Масалан, бирор воқеага одамнинг фикр билдириши қатъий сўралади. Шундай вақтда сукут сақласа, унинг бу сукути розилик ёки норозилик белгиси, деб ҳисобланади. Агар бу киши сукут ўрнига фикрини очиқ-ойдин, тил билан баён қилса, у ҳолда унинг айтган сўзига қараб иш тутилар эди.

1-мисол. Қиз боланинг турмуш қуришга розилиги сўралган пайтдаги сукути «розиман» деган сўзи ўрнидадир.

2-мисол. Қасам ичиш талаб қилинган гумондор шахснинг сукути унинг ҳақиқатда ҳам айбдор эканига ҳужжат деб қаралади.

4. Тобе қоида

«Юз бериш эҳтимоли узоқ воқеаларга умуман юз бермаган деб қаралади».

Маъноси: Аллоҳнинг хоҳиш-иродаси билан ҳар нарса бўлиши мумкин. У Қодир Зот. Лекин Аллоҳнинг шундай қонунлари борки, улар нисбий ўзгармасдир. Аллоҳнинг қудратини рўкач қилиб, жуда камдан-кам юз берадиган ҳодиса-воқеанинг ҳолатларини бирор ҳужжатсиз даъво қилиш жоиз эмас. Фикҳий ҳукмларнинг барқарорлигини, бардавом-

лигини таъминлаш мақсадида ҳам ушбу қоида қабул қилинган.

1-мисол. Камбағаллиги маълум ва машҳур бўлган инсоннинг бой кишига далил-исботсиз катта миқдордаги пул берганини даъво қилиши асоссиз деб қаралади. Чунки фақир кишида катта миқдордаги пулнинг бўлиши эҳтимолдан йироқ.

2-мисол. Бир одам бошқа бир одамга: «Бу менинг отам», деб даъво қилса, аммо ёшлари ҳеч тўғри келмаса, воқеанинг юз бериш эҳтимоли мумкин бўлмаганидан унинг даъвоси асоссиздир.

III. АСОСИЙ ҚОИДА

«Қийинчилик бор ерда енгиллик ҳам бор».

Маъноси: Шариатимиз ҳукмлари бандалар учун ўта қулай ва соддадир. Аллоҳ таоло бандаларини қийин аҳволга солиб қўйишни ҳеч истамайди. Бироқ шуни ҳам билишимиз керакки, ҳатто энг осон ишда ҳам маълум даражада қийинчилик бўлади. Масалан: овқат ейиш, китоб ўқиш, ухлаш каби ишларни олайлик. Булар учун киши озми-кўпми куч сарфлаши табиий. Лекин яна шундай ишлар борки, уларни бажаришда киши оғир аҳволда қолишига, машаққат чекишига тўғри келади. Мана шундай ҳолатларни назарда тутиб, шариатимизда баъзи енгилликлар кўрсатиб ўтилган. Бинобарин, баъзи оғир, қийин ҳолларда одам шариат кўрсат-

ган тартибда бу енгилликлардан фойдаланиши мумкин. Демак, қийинчилик бор ерда енгиллик ҳам бор.

1-мисол. Намозни тик туриб ўқишга қодир бўлмаган кишига ўтириб ўқишга рухсат берилган.

1. Тобе қоида
«Асл бўлмаса, бадал».

Маъноси: Банда ўзига буюрилган ишнинг айнан ўзини (аслини) бажариши керак. Агар бунинг иложи бўлмаса, шу ишнинг ўрнини босадиганини (бадалини) бажарса бўлади.

1-мисол. Ўғри агар ўғирлаган молининг айнан ўзини қайтариб бера олмаса, унинг бадалини – қийматини қайтаради.

2-мисол. Агар киши рўзасини тутмаган бўлса, ўрнини қазо рўзаси билан тўлдиради. Агар бунга ҳам қодир бўлмаса, фидя тўлайди.

2. Тобе қоида
«Мажбурлик ўзганинг ҳақини бекор қилолмайди».

Маъноси: Зарурат (мажбурлик) баъзи ҳолларда воқеа ҳукмининг ўзгаришига олиб келади. Бироқ бу ўзгариш ҳеч қачон бировнинг ҳақини бекор қила олмайди.

1-мисол. Очлик туфайли ўзганинг овқатини еб қўйган киши, имкон бўлганида, овқатнинг пулини тўлаши керак. Чунки зарурат (очлик) ўзганинг ҳақини (овқатнинг пулини) бекор қилмайди.

2-мисол. Бировнинг сузонғич ҳайвонини (мол, қўй, эчки) ўлдириб қўйган киши ҳайвоннинг хунини тўлаши керак (агар ҳайвон эгаси аввал ҳам огоҳлантирилган бўлса, у ҳолда хун тўланмайди).

IV. АСОСИЙ ҚОИДА

«Ҳар қандай зарар шариатга биноан кетказилади».

Маъноси: Бу қоида асосида Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг: “Зарар етказиш ҳам, зарарга зарар қайтариш ҳам йўқ”, деган ҳадиси шарифлари мужассам. Бу қоидани Ислом шариатининг умумий руҳи ҳам қувватлайди.

Шунга қўра, айтиш мумкинки, динимизда бировга зарар-зиён етказиш ёки ўзига етказилган зарарга бошқа бир зарар билан жавоб бериш ножоиздир.

1-мисол. Бировнинг молига талафот етказган кишининг молидан (талафот етказиш ўрнига) товон ундирилади. Акс ҳолда, зарар кўрганлар сони ошар эди (бу эса мумкин эмас).

2-мисол. Ернинг ижара муддати ҳосил ўримида олдин тугаб қолса, ер қўшимча ҳақ тўлаш муқоби-

лида ижарага олган киши қўлида қолдирилади (зарар кўрмаслиги учун).

1. Тобе қоида

«Зарар зарар билан кетказилмайди».

Маъноси: Инсон ўзидаги ёки бошқадаги зарарни кетказиш учун худди шу зарарга тенг бошқа зарарга қўл уриши жоиз эмас.

1-мисол. Очликдан азоб чекаётган одам худди ўзи каби бир бечоранинг нонини тортиб олиши мумкин эмас.

2-мисол. Қотилликка мажбурланган киши ўз жонини сақлаш учун ўзга инсон жонига қасд қилиши жоиз эмас.

2. Тобе қоида

“Оғирроқ зарардан сақланиш учун енгилроғи қилинади”.

Маъноси: Иккита зарар тўқнаш келиб, уларнинг қайси биринидир қилишдан ўзга чора қолмаган ҳолатда энг енгили танланади.

1-мисол. Очликдан ўлаётган кишига ҳаром нарсадан бироз ейишга рухсат берилган. Чунки ҳаром нарсани ейиш ўлимдан енгилроқдир.

2-мисол. Намоз ўқимоқчи бўлган киши таҳорат олишдан ёки авратини ёпишдан ёки қиблага юзла-

нишдан ожиз бўлса, имкониятига мувофиқ намоз ўқийди. Чунки мазкур шартларни тарк этиш, намозни тарк этишдан енгилроқдир.

3. Тобе қоида

«Умумий зарарни даф этиш учун хусусий зарарга қўл уриш жоиз».

Маъноси: Баъзида умумнинг (кўпчиликнинг) бошига келган ёки келиши аниқ бўлган зарарнинг олдини олиш учун хусусий зарарга (яъни, битта ёки маълум бир шахсларга етадиган зарарга) қўл урилади.

Мисол. Кундалик эҳтиёж моллари билан савдо қилувчи савдогарлар нархларни инсофдан ташқари қиммат (кўпчиликка зарар) қилиб юборсалар, нархларга давлат-ҳукумат томонидан чегара қўйилади (савдогарнинг бир ўзига зарар).

4. Тобе қоида

«Фойдани жалб қилишдан кўра, зарарни даф этиш муҳимроқ».

Маъноси: Баъзан бир ишнинг фойдасидан кўра зарари кўпроқ ёки фойда-зарари тенг бўлади. Бундай ҳолларда мазкур ишга йўл қўйилмайди.

1-мисол. Ўз мулкидан фойдаланиш ўзгаларга зарар етказадиган бўлса, мулк эгасига ундан фойдаланишга рухсат этилмайди.

2-мисол. Кофирларнинг бутларини сўкишдан тийилган маъқул, чунки улар ҳам жавобан Аллоҳ таолони сўкишлари мумкин.

V. АСОСИЙ ҚОИДА

«Урф-одат эътиборлидир».

Маъноси: Одамлар кундалик ҳаётда амал қиладиган расм-русумлар, ишлар, гаплар “урф-одат” дейилади. Кўп ҳолларда ўзаро низоларни ҳал этишда ораларида кенг тарқалган мана шу урф-одатлардан фойдаланилади. Лекин, шуни таъкидлаш зарурки, урф-одат сира шарият қонунларига ҳилоф келмаслиги керак. Акс ҳолда, бундай урф-одат эътиборсиздир. Шунингдек, ҳал этилаётган масала юзасидан шариятда махсус кўрсатма берилмаган бўлса, бундай урф-одат ҳисобга олинади. Урф-одатларга кўра жорий бўлган ҳукмлар вақт ўтиши билан ўзгариб боради.

1-мисол. Одамлар тўй, зиёфат ва тантаналарда турли спиртли ичимликлар ичишга одатланиб, бу ишлар одат тусини олган бўлса-да, бунини шарият ман этган. Ёки марҳумга атаб ўтказиладиган «уч», «етти», «йигирма», «қирқ», «эллик икки» каби маросимлар аҳоли ўртасида урф-одатга айланган бўлса-да, улар шариятга зиддир, тақиқлангандир. Бундай масалалар юзасидан шариятнинг ўз кўрсатмалари бор, ўшаларга кўра амал қилинади.

2-мисол. Одамларнинг “гўшт” деганда мол ёки қўй гўштини, “пул” деганда ўша давлат пулини тушунишлари ҳам уларнинг одатларига кирази.

1. Тобе қоида

«Воқеа-ҳодиса юз берган пайтдаги урф-одат-гина этиборлидир».

Маъноси: Олимнинг фикри бирор масала ечимида урф-одатни ҳакам қилишга келиб тўхтайдиган бўлса, у ҳолда воқеа юз берган пайтда жорий бўлган урф-одатга таянади. Кейин пайдо бўлган урф-одатга эмас.

Мисол: Бир киши “нон емайман” деб қасам ичганда шаҳардаги аксар нонлар буғдойдан бўлиб, орадан сал вақт ўтиб буғдойдан бошқа нарсалардан ҳам нон тайёрлаш одат бўлса-да, унинг қасами буғдой нонга боғлиқ бўлиб қолаверади.

2. Тобе қоида

«Одат қилинган маъно сўзнинг асл маъноси-дан устундир»

Маъноси: Сўзларнинг асл ва кўчма маънолари бўлади. Одамлар орасида кўпроқ у ёки бу маънода қўлланадиган сўз тилга олинганида ўша маъноси дарров зеҳнга келади. Зеҳнга дарров келган мана шу маъно, яъни инсонлар одатланиб қолган маъно бошқа маънолардан устундир.

1-мисол: Бир одам: “Мен мана бу хонадонга куёв бўламан” деса, бу ўша хонадон қизига куёв бўлишни назарда тутаётганини англатади.

2-мисол: Бир киши: “Мен фалончиникига қадам қўймайман!” деб қасам ичса, бу сўздан хоҳ оёқ яланг, хоҳ туфлида, хоҳ отда, хоҳ пиёда бўлсин, ичкарига умуман кирмаслик тушунилади. Гапнинг асл маъноси – остонада туриб ичкарига қадам қўйишгина тушунилмайди. Чунки буни одат қувватламайди.

3. Тобе қоида

«Китоб – хитоб ўрнидадир».

Маъноси: Одатда инсонлар маълумот алмашиши учун бир-бирлари билан сўзлашадилар, бир-бирларига хитоб қиладилар. Агар узоқроқда бўлсалар, ёзма равишда (хат, телеграмма, факс) ахборот алмашадилар. Мана шу ёзма усулда ахборот алмашиш “китоб” усули дейилиб, у хитобга, яъни ўзаро сўзлашиб ахборот алмашиш кучига тенгдир.

1-мисол: Тошкентлик одам самарқандлик одамга хат ёзиб, Самарқанднинг фалон жойидаги уйини унга фалон пулга сотганини айтса, хатни олган одам ҳам розилик билдириб хат йўлласа, савдо амалга ошди ҳисоб.

2-мисол: Бир киши фалончини никоҳига олганини билдириб хат жўнатса, хотин бўлмиш ҳам гувоҳлар ҳузурида хатдаги фикрга розилигини билдирса, бошқа

шартлари ҳам топилган тақдирда, никоҳ ақди тузилди ҳисоб.

4. Тобе қоида

«Одат қилинган иш шарт қилинган ишдекдир».

Маъноси: Барча инсонлар қилишга одатланган, шариат ҳукмига зид бўлмаган ишларга, гўё аввалдан шундай бўлиши шартлашилгандек қаралади ва шаръий кучга эга бўлади.

1-мисол: Машина олди-сотдиси пайтида айтилмаса ҳам машинанинг калитлари, эҳтиёт ғилдираклари, тузатишасбоб-ускуналари харидорга ўтади, гўё олдиндан келишиб олингандек.

2-мисол: Бир киши бошқани ўзи учун куйлак сотиб олишга вакил қилса, вакил гарчи унга айтилмаган бўлса-да, вакил қилган одам одатланган куйлакни сотиб олиши керак, гўё бу ҳақда аввалроқ келишиб, шартлашиб олгандек.

5. Тобе қоида

«Урф-одатга кўра чиқарилган ҳукм урф-одат ўзгариши билан ўзгаради».

Маъноси: Юқорида урф-одатнинг баъзи ҳолатларда ҳукм учун манба бўла олиши айтиб ўтилди, мана шу манбанинг ўзгариши ундан келиб чиққан ҳукмнинг ҳам ўзгаришига олиб келади.

1-мисол: Авваллари гувоҳларнинг яхши одамлар эканлигига ҳужжат (тавсифнома) талаб қилинмаган, вақтлар ўтиши билан, аҳвол ёмонлашуви билан талаб қилина бошланди.

2-мисол: Илгари масжид эшиклари қулфланмаган, ўғри кўпайиши билан олимлар масжид эшигини қулфлашга рухсат берганлар.

VI. АСОСИЙ ҚОИДА

«Сўзга маъно бериш уни маъносиз қолдиришдан аълодир».

Маъноси: Ҳар қандай сўз муайян маънони ифода этади. Эшитувчи эса айтилган сўзни ҳар хил тушуниши ва шунга кўра иш тутиши мумкин. Баъзида айтилган сўз икки нарса ё ҳолатга далолат қилади. Биринчи ҳолатда бу сўз маъносига эга бўлса, иккинчи ҳолатда маъносиз бўлиб қолиши мумкин. Бундай пайтларда, агар иложи бўлса, сўзни биринчи ҳолатга – маъно берадиган ҳолатга буриш керак.

1-мисол. Бир киши: “Мен мана бу дарахтдан ейман” деса, бу сўзни “Мен бу дарахтнинг айнан ўзини ейман”, деб ҳам, “бу дарахтнинг мевасидан ейман”, деб ҳам тушуниш мумкин. Биринчи ҳолатда сўз маъносиз (чунки инсон дарахтнинг танасини емайди), иккинчи ҳолатда эса маъноли, шунинг учун бу сўз маъноли иккинчи ҳолатига бурилади.

2-мисол. Бир эркак насл-насаби аниқ бўлган хотинини “қизим” деса, унинг бу гапи маъносиз ҳисобланади. Сабаби, унинг бу сўзини маъноли томонга буриш мумкин эмас. Бу сўзнинг ҳақиқий маъноси ҳам, кўчма маъноси ҳам эр-хотинлик муносабатларига тўғри келмайди.

1. Тобе қоида

«Сўз, аввало, ўзининг асл маъносига бурилади».

Маъноси: Юқорида айтилганидек, ҳар сўзнинг асл ва кўчма маънолари бўлади. Айтилган вақтда, аввало, унинг асл (ҳақиқий) маъноси тушунилиши, агар бунинг иложи бўлмаса, кўчма маъноси тушунилиши керак.

1-мисол. “Мана бу киши шердир” дейилса, аввало, «шер» сўзининг асл маъноси, яъни ўрмондаги йиртқич ҳайвон тушунилади. Бироқ мазкур ҳолатда бунинг иложи йўқ. Шунинг учун унинг кўчма маъноси (ботирлик, жасурлик) тушунилади.

2-мисол. Бир одам иккинчисига: “Бу сизга совға”, деб бирор нарса берса, кейин: “Мен сотишни назарда тутган эдим”, деб пул талаб қилса, сўзи қабул қилинмайди. Чунки “совға” сўзининг асл маъноси эваз олишни рад этади.

2. Тобе қоида

«Бўлинмас нарсаларнинг бир бўлагини тилга олиш уларнинг барчасини тилга олиш билан баробар».

Маъноси: Шундай нарсалар борки, уларни бўлак-ларга ажратиб бўлмайди (мисол учун, одамни). «Бир қоп ун», «ярим қоп ун» деган сўзларни эшитганмиз ва тушунамиз. Бироқ «бутун одам», «ярим одам», «учдан бир қисм» деган сўзларни эшитмаганмиз. Чунки инсонни қопдаги ун, шакар ёки пиёзни бўлгандек бўлиб бўлмайди.

Шунинг учун унинг бир бўлагини тилга олиш унинг бутунини тилга олиш билан тенг.

1-мисол. Бир киши бошқа бировга: «Сенинг оғзинг ҳаромхўр» деса, бунинг маъноси «Сен ҳаромхўрсан», дегани бўлади.

2-мисол. Эр: «Хотинимнинг ярми талоқ», деса хотин тўлиқ талоқдир. Ёки «Хотиним ярим талоқ», деса, хотини бир талоқдир. Ва ҳоказо...

ТИБ БОБИДА СЎЗ...

ТИБ АҲКОМЛАРИ

Ҳаёт Аллоҳ таолонинг бандаларига инъом этган улуғ неъмат ва қимматли омонатидир. Аллоҳнинг бу фазлу карами учун қанча шукрона қилиш лозим бўлса, унинг муҳофазаси учун ҳам шунча интилиш керак.

Бугун мана шу омонат ва унга доир баъзи ҳукмлар ҳақида тўхталамиз. Зеро, эслаш ва эслатишда мўминларга катта фойда бордир.

Шу ерда тиббиётга оид масалалар, хусусан, унинг ажралмас қисми бўлган тиббий текширув ва ташхис қўйиш ҳамда деярли ҳар куни дуч келадиганимиз – жарроҳлик амалиётига доир баъзи муҳим шаръий ҳукмларни сиз азизларга савол-жавоб тарзида баён этишга ҳаракат қилдик. Алоҳида мулоҳаза талаб этиладиган масалаларда шаръий ҳукм манбалари кўрсатиб ўтилди. Бошқа ўринларда эса шаръий ҳукмни асослаш учун ақлий далиллар билан чегараланди.

1. Савол: Инсоннинг ўз соғлигига жавобгарлиги қай даражада белгиланган?

Жавоб: Инсоннинг ўз соғлигига эътибор бериши лозимлиги, жавобгарлиги фарзи айн, вожиб даражасидадир. Аллоҳ таоло айтади:

﴿وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ﴾

«... ва ўзингизни ҳалокатга ташламанг» (Бақара сураси, 195-оят). Бу ояти карима маъносини ушбу

ўринда моддий ва маънавий ҳалокатдан сақланингиз, бундай ҳалокатга учрамаслик чораларини кўрингиз, деб тушунишимиз мумкин.

Соғлиқ муҳофазаси моддий-маънавий ҳалокатдан сақланишнинг асосий омилларидан бўлгани учун мўмин-мусулмон одам соғлиғини асраш учун зарур барча чораларни кўриши шарт. Бундай чораларга мисол тариқасида жисмоний тарбия ва вақти-вақти билан ўтказиладиган шифокор кўригини келтириш мумкин.

2. Савол: Шифокор кўригидан қачон ўтиш керак?

Жавоб: Юқорида соғлиққа эътибор вожиб экани айтилди. Шариатда: “Вожибни бажариш учун керак бўлган нарса ҳам вожибдир”, деган қоида мавжуд. Демак, соғлиқ муҳофазаси учун зарур бўлган шифокор кўригидан ўтиш ҳам вожиб ҳукмидадир. Шифокор кўригидан қачон ўтиш эса тиббиётда белгиланган меъёрлар орқали тартибга солинади. Бу масалада шифокор сўзига қараб ҳаракат қилинади. Албатта, шифокор ҳам ўз ишига маъсулият билан ёндашиб, омонат берилган билимни суиистеъмол қилмаслиги лозим. Аллоҳ таоло айтади:

﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا﴾

«Албатта, Аллоҳ сизларни омонатларни ўз эгаларига топширишга буюради» (Нисо, 58-оят).

3. Савол: Тиббий текширувнинг асл мақсади нима?

Жавоб: Бундан кўзланган асосий мақсад киши соғлиғи издан чиқишининг олдини олиш, агар издан чиққан бўлса, бунинг сабабларини аниқлаш ва уни ўз ўрнига келтириш чораларини кўришдир. Чоралар хилма-хил бўлиб, улар ичидан бемор соғлиғи учун энг хавфсиз, мавжуд касаллик учун энг муносиб бўлганини танлашдир.

4. Савол: Тиббий текширувдан ўтмоқчи бўлган шахс нималарга эътибор қаратиши лозим?

Жавоб: Аввало, мусулмон одам ўз соғлиғи ҳақида гап кетаётганда, бепарво бўлмаслиги, соғлиғига доир ҳар қандай маълумотга алоҳида эътибор қаратиши, уни чуқур мулоҳаза этиши керак. Аллоҳ таоло айтади:

﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَن تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلَىٰ مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ ﴾

«Эй мўминлар, агар сизларга бир фосиқ кимса бирон хабар келтирса., қилган ишларингга афсус-надомат чекиб қолмасликларингиз учун (у фосиқ кимса олиб келган хабарни) аниқлаб-текшириб кўринглр» (Ҳужурот сураси, 6-оят).

Мўмин Аллоҳнинг раҳматидан ноумид бўлмаслиги керак. Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: **«Аллоҳ қандай касаллик туширган бўлса, унинг шифосини ҳам туширган»**, деганлар (Имом Бухорий ривояти).

Қисқача айтганда, тиббий текширувдан ўтмоқчи бўлган шахс қуйидагиларга эътибор қаратиши керак:

1. Касалликни ўз вақтида олдини олишга.

2. Ўзида кечаётган ўзгаришларга эътиборли бўлишга.

3. Ўзидаги ўзгаришларни аниқ ва лўнда баён қилишга. Баъзи ҳолларда ўзи кечирган касалликлар тарихи дафтарчасини олиб юриш фойдадан холи бўлмайди.

4. Зарур тиббий таҳлилларни ўз вақтида ўтказишга.

5. Тиббий таҳлил ўтказаётган шифокорнинг билим ва тажрибаси етарли эканини аниқлашга.

6. Тиббий таҳлилларнинг ишончли эканига амин бўлишга. Чунки ташхисни тўғри қўйиш айнан шунга боғлиқ.

7. Тиббий кўрикдан ўтказаётган шифокорнинг ўз касбини нечоғли пухта эгаллаганини аниқлашга. Чунки ўтказиладиган бошқа тадбирлар унинг кўрсатмалари ва тавсияларига боғлиқ. Унинг адашиши беморга нотўғри ташхис қўйишга ва бундан келиб чиққан ҳолда нотўғри даволашга олиб келади. Бу эса, ўз навбатида, бемор ҳаётининг хавф остида қолишига сабаб бўлади.

5. Савол: Тиббий текширув давомида аврат ҳисобланган жойларни очишга тўғри келса, нима қилиш керак?

Жавоб: Аслида аврат ҳисобланган жойларни нафақат бегоналар олдида, балки ўзи ёлғиз қолганда ҳам заруратсиз очиш мумкин эмас. Лекин зарурат юзасидан очиш мумкин. Тиббий текширув ҳам мана шундай заруратни қамраб олади. Чунки касаллик аврат жойларда ёки аврат жойларга боғлиқ бўлган ҳолларда аврат жойларни очмасдан туриб касалликни аниқлаб, даволаб бўлмайди. Буларнинг бари шариатда қайд этилган “Зарурат ҳолати ман қилинган ишларга рухсат беради”, деган қоидага биноан амалга оширилади («Ал-Ашбоҳ ван-Назоир». Суютий, 74-бет).

Имом Абу Довуд ва Ибн Можалар ривоят қилган ҳадисда Бану Қурайза билан бўлган жанг тафсилотлари келтирилиб, асирларнинг балоғатга етган-етмаганини аниқлашда уларнинг аврат тукларига қаралгани келтирилган. Бу ҳадиси шариф ҳам зарурат пайти авратни очиш жоизлигига далилдир. Лекин аврат жойларни очишда касалликни аниқлаш ёки даволаш учун керак бўлган миқдор билан чегараланиш шарт, ундан ортиғига рухсат йўқ.

6. Савол: *Аёл беморга эркак шифокорнинг ёки аксинча бўлган ҳолатларда қандай йўл тутилса, шариатга мувофиқ бўлади?*

Жавоб: Беморлик ҳолати зарурат ҳолати ҳисобланади. Шунинг учун унинг ҳукмлари бошқа ҳолатлар ҳукмларидан кескин фарқ қилади. Оддий ҳолларда рухсат берилмаган нарсаларга зарурат туғилганда рухсат этилади («Ал-Ашбоҳ ван-назоир». Ибн Нужайм, 85-бет).

Шундан келиб чиқиб бемор аёлга қараш учун етарли билим ва тажрибага эга бўлган аёл шифокор топилмаса, у ҳолда унга эркак шифокор қарашига рухсат берилади. Аксинча бўлган ҳолатнинг ҳукми ҳам шундай.

Имом Муслим ривоят қилган ҳадисда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан бирга Умму Сулайм каби мўмина аёлларнинг ҳам жангда қатнашганлари ва жангчиларга сув ташиганлари, ярадорларни муолажа қилганлари ҳақида сўз боради. Албатта, бу жангчилар аёлларга номаҳрам бўлганлар. Ушбу ҳадиси шарифдан ҳам зарурат чоғида аёл кишининг бегона эркакка қараши мумкинлиги келиб чиқади. Зеро, инсон ҳаётини сақлаб қолишда ҳар қандай тақиқлар олиб ташланади. Бироқ шифокор ва бемор мулоқоти касаллик доирасида, касаллик чегарасида бўлиши керак. Шунингдек, агар муолажага халақит бермайдиган бўлса, муолажа жойида бемор маҳрамларининг бўлишлари маъқулдир.

7. Савол: Ислom жарроҳлик амалиётига рухсат берадими?

Жавоб: Ҳа, албатта. Бунга далил Моида сурасининг 32-ояти. Аллоҳ таоло айтади:

﴿ أَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا ﴾

«...кимки бирор жонни ўлдирмаган ва ерда бузғунчилик қилиб юрмаган одамни ўлдирса, демак, гўё барча одамларни ўлдирибди ва кимки унга ҳаёт ато этса (яъни ўлдиришдан бош тортса), демак, гўё барча одамларга ҳаёт берибди...».

Ушбу оятда Аллоҳ таоло инсон ҳаётига тажовуз қилиш гуноҳини баён этиш билан бирга, инсонга “ҳаёт бериш”нинг, яъни ҳаётда қолиш учун ёрдам беришнинг ажри ҳақида ҳам сўз юритмоқда. Унинг ҳаётда қолиши эса руҳий ҳамда жисмоний соғломликни, бу соғломликка путур етказувчи омилларни тақозо қилади.

Имом Бухорий, Имом Муслим ва бошқа муҳаддислар ривоят қилган ҳадисларда Расулуллоҳ солаллоҳу алайҳи ва салламнинг бошларидан қон олдирганлари баён қилинган. Бу эса жарроҳлик амалиётининг кичикроқ кўринишидир.

8. Савол: Жарроҳлик амалиётида қатнашувчи шахслар ва уларнинг вазифалари ҳақида қисқача маълумот берсангиз.

Жавоб: Жарроҳлик амалиётида жарроҳ, анестезиолог ва ҳамширалар иштирок этадилар. Жарроҳ керакли билим ва тажрибага, шунингдек, соҳа мутаасаддилари берган рухсатга эга бўлиши керак. Улар ўз ишига тўла жавобгар шахс ҳисобланади. Анестезиологга ҳам худди шундай талаблар қўйилади. У беморнинг умумий ҳолатини текширишга, наркозлаш жиҳозлари созлигига, беморга бериладиган ҳушсизлантирувчи дори миқдори, сифатига ҳамда

амалиёт давомида бемор аҳволининг барқарорлигига, амалиётдан сўнгги белгиланган муддатда беморни ҳушига келтиришга тўла жавобгар шахсдир. Ҳамширалар эса беморни амалиётга тайёрлаш, амалиёт пайтида керакли дори-дармон, асбоб-ускуналарни тахт қилиш, ўзига буюрилган ишларни бажариш, бемор аҳволидан шифокорни бохабар қилиш маъсулиятини оладилар.

9. Савол: Жарроҳлика амалиётини ўтказишнинг қандай шартлари бор?

Жавоб: Шартлар қуйидагилардан иборат:

1. Ўтказиладиган амалиётга шариат рухсат берган бўлиши.
2. Беморда бундай амалиётга эҳтиёжнинг бўлиши.
3. Амалиётга беморнинг ижозат бериши.
4. Шифокор ва ёрдамчиларида етарли билим ва тажриба бўлиши.
5. Амалиётнинг муваффақиятли ўтишига жарроҳда етарли асос бўлиши.
6. Амалиётдан ўзга чоранинг йўқлиги.
7. Амалиётнинг бундан каттароқ, оғирроқ оқибатларга олиб келмаслиги.
8. Амалиётнинг беморга нафи тегиши.

10. Савол: Ўтказиладиган амалиётга шариат рухсати шартлигини қандай тушунамиз?

Жавоб: Еру кўкдаги барча нарса Аллоҳ таолонинг мулкидир. Шунингдек, инсон танаси ҳам. Аллоҳ таоло айтади:

«Осмонлар ва Ер ҳамда улардаги бор нарса Аллоҳнинг мулкидир» (*Моида сураси, 120-оят*). Шундан келиб чиқиб, бемор ҳам, шифокор ҳам бировнинг мулки бўлган нарсани унинг изнисиз ўзларича тасарруф эта олмайдилар. Инсон танасини тасарруф қилишда Аллоҳнинг ижозати шартлиги шу билан изоҳланади.

11. Савол: Беморда амалиётга эҳтиёж бўлиши шартлигини тушунтириб берсангиз.

Жавоб: Бунга агар амалиёт ўтказилмаса, беморга катта зарар етиши билан изоҳлаш мумкин. Чунки амалиётга зарурат туфайлигина рухсат этилади. Бундай зарурат эса амалиёт ўтказиладиган лаҳзага-ча давом этиши керак.

12. Савол: Бемор мажнун ёки ёш бола каби ўз ишига тўла жавоб бера олмайдиган бўлса, у ҳолда амалиётга ижозатни ким беради?

Жавоб: Беморнинг васийлигини олган шахс, яъни ота, бобо кабилар берадилар.

13. Савол: Шариатимиз рухсат берган жарроҳлик амалиётига тўхталиб ўтсангиз.

Жавоб: Қуйидаги амалиётларга шариат изн берган:

1. Даволаш мақсадидаги амалиётлар. Бунга беморни ўлимдан сақлаб қолиш учун зудлик билан ўт-

казиладиган, бемор ҳаётини меъёрига келтиришга сабаб бўладиган ҳамда келажакда турли асоратлар келтириб чиқарувчи касалликларнинг олдини олиш мақсадида ўтказиладиган амалиётлар киради. Бунга баданга кирган ўқни олиб ташлаш, ошқозон ёрилиб кетиши, юрак нуқсонларини бартараф этиш, кўричак, бурунда пайдо бўлган ўсимтани олиб ташлаш каби амалиётлар мисол бўла олади. Бу ҳолатларнинг хавфлилиқ даражасига қараб шифокор беморга зудлик билан ёрдам бериши шарт. Уни ёрдамсиз қолдириш қатъиян ҳаромдир. Бемор ҳолатининг хавфлилиқ даражасига кўра, баъзи рухсат берилмаган ишларга (наркозлаш, авратни очиш) рухсат берилади. Бу ишлар шариатдаги “Қийинчилик бор ерда енгиллик ҳам бор” қондасига биноан бажарилади (*«Қоваидул-фиқҳ»*. Зарқо, 8-бет).

2. Аниқ ташхис қўйиш мақсадидаги амалиётлар. Агар касалликка ташхисни жарроҳлик амалиётисиз қўйиб бўлмаса, унда бундай амалиётга рухсат берилади. Масалан, қорин бўшлиғи аъзолари касалликлари амалиётида.

3. Туғиш жараёнидаги жарроҳлик амалиёти.

I. Онанинг ҳаёти, ҳомиланинг ҳаёти ёки ҳар иккисининг ҳаёти хавф остида қолганда. Бунга боланинг бачадондан ташқарида ривожланиши, ҳомила тўлиқ шаклланиб бўлгач, онанинг вафот этиш хавфи, ҳомиланинг шаклланиши онанинг саломатлигига, ҳаётига хавф солиш ҳолатларини мисол қилиш мумкин.

II. Ўлим хавфига етиб бормайдиган, лекин қаттиқ қийинчиликлар келтириб чиқарувчи ҳолатлар. Бун-

га тос суягининг торлиги, туғиш жараёнида ишти-
рок этувчи мускуллардаги нуқсонлар туфайли ўтка-
зиладиган амалиётлар киради.

III. Ҳар икки ҳолатда ҳам шифокор илми ва таж-
рибасидан келиб чиқиб ҳаракат қилиши, бемор ва
унинг яқинларининг ноўрин илтимос, босимларига
ён бермаслиги талаб этилади. Акс ҳолда жавобгар-
лик унинг бўйнидадир.

4. Динимиз кўрсатмаси бўлган жарроҳлик амали-
ёти. Бунга шариатимизда тарғиб этилган фарзанд-
ларни хатна қилиш амалиёти киради.

5. Анатомик мақсадлардаги жарроҳлик амали-
ёти. Бунга инсон аъзоларини мукамал ўрганиш
ва ўргатиш мақсадида ўликларни ёриш амалиёти
киради. Бундай амалиётсиз етук мутахассислар
етиштириш имконсизлигини ҳисобга олиб, уламо-
лар бир шарт билан, яъни амалиёт мусулмон бўл-
маган шахслардагина ўтказиш шарти билан рухсат
берганлар (*Ал-Азҳар университети Фатво бўлими,
1971 йил, Макка Ислом фиқҳи академияси, 1987 йил,
Аҳком ал-жироҳат-тиббийя, Муҳаммад ибн Муҳам-
мад ал-Мухтор аш-Шинқитий, 338-бет*).

Чунки мусулмон бўлмаганларнинг ўлимдан сўнг
шундоқ ҳам азобланиши оят ва ҳадисларда такрор-
такрор айтилган. Лекин бундай амалиётлар зарурат
чегарасидан чиқмаган ҳолда ўтказилиши лозим.

Энди судтибэкспертиза учун ёки эпидемия хав-
фини аниқлаш учун ўтказиладиган ёриш амалиёт-
ларига келсак. Ҳар иккаласи ҳам жоиз.

6. Зарурат учун қилинадиганган пластик жарроҳлик амалиёти. Бундай амалиётнинг “зарурат учун” деб қайд этиб қўйилгани бежиз эмас. Чунки бундай амалиётнинг ҳеч қандай заруратсиз, ҳавойи-нафс хоҳиши билан ўтказиладиган тури ҳам бор. Зарурат учун қилинадиган пластик жарроҳлик амалиёти инсон жисмидаги нуқсонларни, мажруҳликни бартараф этиш учун ўтказилади. Чунки бундай нуқсонлар кишига ҳам жисмоний, ҳам маънавий зарар келтириб, бир қанча ноқулайликлар келтириб чиқаради. Амалиётнинг бу турига қуйиш натижа-сида, туғма нуқсонлар сабабли ўтказиладиган (бармоқларнинг қўшилиб кетиши, очиқ бўлиши лозим бўлган тешикларнинг берклиги) амалиётларни мисол қилиб келтириш мумкин.

14. Савол: Шариатимиз ман этган жарроҳлик амалиётларига ҳам тўхталиб ўтсангиз.

Жавоб: Қуйидаги амалиётлар шариат тақиқлаган амалиётлар сирасига киради:

1) Заруратсиз қилинадиган пластик жарроҳлик амалиёти. Бунга инсоннинг ўз ихтиёрига, ҳавойи-нафсига кўра қилинадиган ёшартириш, ихчамлаштириш (катталаштириш ёки кичиклаштириш) амалиётлари киради. Бунинг мисоли сифатида бурунни ўзи истаган ҳолатга келтириш, кўкракни катталаштириш, қулоқларни кичиклаштириш, теридаги бужмайган жойларни текислаш каби-ларни келтириш мумкин. Бундай амалиётларнинг тақиқланишига сабаб бу иш ҳавойи-нафсга учиб,

Аллоҳ таолонинг асл яратган нарсасини ўзгартиришдир. Нисо сурасининг 118–119 -оятларида бундай дейилган:

﴿لَعَنَهُ اللَّهُ وَقَالَ لَأَتَّخِذَنَّ مِنْ عِبَادِكَ نَصِيبًا مَفْرُوضًا.
وَلَأُضِلَّهُمْ وَلَا مُنِيرَهُمْ وَلَا مُرْتَبِّهُمْ فَلْيَبْتَكَنْ أَذَانَ الْأَنْعَامِ
وَلَأَمُرَّهُمْ فَلْيَغَيِّرُنَّ خَلْقَ اللَّهِ﴾

«Аллоҳ уни лаънатлади. У деди: «Қасамки, бандаларнинг орасидан ўзимга тегишли насибани албатта оламан. Ва уларни йўлдан оздираман, хом хаёлларга мубтало қиламан, буюрсам улар чорваларининг қулоқларини кесадилар, буюрсам, Аллоҳ яратган нарсаларни ўзгартириб-буздилар».

Бундан ташқари, бу амалиёт бировларни лаққа тушириш (келин куёвни, куёв келинни), шариат зарурат учунгина рухсат берган наркозлаш, авратга қараш, бегона аёл билан ёлғиз қолиш, баданига тегиш каби ношаръий ишларни ҳам қамраб олгани, зарарли оқибатларни ҳисобга олиб, шариатда қатъиян тақиқланган. Бундай амалиёт ўтказишни инсон талаб қилиши ва шифокорнинг бу талабни қондириши ҳаромдир. Чунки Аллоҳ таоло:

﴿وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ﴾

«Сизлар яхшилик ва тақво йўлида ҳамкорлик қилингиз, гуноҳ ва хаддан ошиш йўлида ҳамкор-

лик қилмангиз» (*Моиди сураси, 2-оят*), деб марҳамат қилади.

2) Жинсни ўзгартириш амалиёти. Бундан эркакни аёлга, аёлни эркакка айлантириш тушунилади. Бундай амалиёт қатъиян ман этилган. Чунки бунда Аллоҳнинг иродасига қарши чиқиш бор. Шунингдек, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам аёлларга ўхшашга ҳаракат қилган эркакларни, эркакларга ўхшашга ҳаракат қилган аёлларни лаънатлаганлар (*Имом Бухорий ривояти*). Бу икки далилни етарли ҳисоблаб, амалиёт давомидаги бошқа ношаръий ҳолатларга тўхталмадик. Амалиётнинг бу турини талаб қилиш ва бажариш мутлақ ҳаромдир.

3) Эҳтиёти шарт юзасидан қилинадиган амалиётлар. Бунда келажакда пайдо бўлиш эҳтимоли ўта катта бўлмаган, бошқа усуллар билан ҳам даволаса бўладиган касаллик ҳолатлари назарда тутиляпти. Буни илмий далилларга асосланмаган, ўтказилиши зарурий бўлмаган, васвасага берилиш оқибатида қилинадиган амалиёт, дейиш ҳам мумкин. Масалан, келажакда бирор муаммо туғдирмасин, деган мақсадда кўричакни ёки томоқдаги бодомча безларини олдириш, соғлом тишларни олдириб ташлаб, ўрнига сунъий тишлар ўрнатиш каби. Буларнинг бари инсон ҳаётига тажовуз ҳисобланиб, шариат томонидан тақиқланади.

15. Савол: Шифокор ва ҳамшираларнинг ўз ишига лаёқатли, салоҳиятли эканига ким жавобгар?

Жавоб: Уларни ишга олган муассаса жавобгардир. Чунки Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: **“Ҳар бирингиз ўз қўл остингиздагиларга масъулсизлар”** (Имом Бухорий ривояти), деб марҳамат қилганлар. Агар якка тартибда фаолият юритаётган бўлсалар, улар фаолиятига рухсат берган ташкилот жавобгардир.

16. Савол: Шифокор ва унинг ёрдамчилари масъулияти ва жавобгарлик даражаси ҳақида тўхталсангиз.

Жавоб: Шуни билиш керакки, ҳар бир шифокор ёки тиббиёт ходими ўзи бевосита бажарган ёки алоқадор ишига шахсан жавобгардир. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: **“Кимки ўзича (етарли билими, тажрибаси бўлмай) табиблик қилса, зоминдир”**, яъни етказган зарарини тўлайди (Ибн Можа ривояти), деганлар.

Жавобгарликка олиб келадиган сабабларни 3 та бўлиш мумкин:

1. Янглишиб қилинган хато.
2. Ўз вазифасини билмаслик.
3. Атайин қилинган хато.

Агар шифокор ва ёрдамчилари тарафидан жавобгарликнинг зикр этилган 3 сабабидан бирига қўл урилгани аниқланса ва бу ўз исботини топса, бу ҳолда уларга шариатда қуйидагилар белгиланган:

- Зарарни тўлатиш (молиявий жазо).
- Таъзирини бериш (бунда қасос даражасига етиб бормайдиган жазолар тушинилади, масалан: калтаклаш, сазойи қилиш каби).

– Қасос олиш (бунда шифокор етказган зарарига кўра жавобгарликка тортилади) ёки қасос олиш ўрнига дия олиниши ёки афв этилиши ҳам мумкин («Мажмаъ ул-Мақсуд»2/531).

Шифокор ёки ёрдамчилари тарафидан қилинган жиноятнинг даражаси ва унга нисбатан кўриладиган жазо турини тиббиёт мутахассислари ва Ислом ҳуқуқшунослари аниқлашади. Кўпинча жазо қуйидаги тартибда берилади:

– Зарарни тўлатиш жазоси қуйидаги ҳолатларда қўлланилади:

– шифокор ва ёрдамчилари ўз вазифаларини тушунмасдан бажарган, лекин беморга зарар келтиришни қасд қилмаган ҳолатда;

– шифокор ва ёрдамчилари ўз вазифаларини билган, лекин тиббиётда белгиланган меъёрларга риоя этмаган ҳолатда;

– шифокор ва ёрдамчилари ўз вазифаларини билган, тиббиёт меъёрларига ҳам риоя этган, бироқ бехосдан хатога йўл қўйган ҳолатда;

– шифокор ва ёрдамчилари барча ишни ўрнига қўйган, бироқ бу ишга бемор изн бермаган ҳолда.

Қасос олиш жазоси битта ҳолатда, яъни шифокор ва ёрдамчилари беморнинг бирор аъзосига ёки ҳаётига атайин тажовуз қилган ҳолда берилади.

Бундан бошқа ҳолларда таъзир бериш жазоси қўлланилади.

19. Савол: Юқорида ўтказилажак амалиётга беморнинг ижозат бериши шарт дейилди.

Ижозат ёки рухсат ҳақида сал батафсилроқ тўхталсангиз.

Жавоб: Дарҳақиқат, ўтказилажак амалиётга беморнинг рухсати шарт. Изн эгаси бўлган бемор балоғат ёшида ва ақлли бўлиши керак. Агар у балоғат ёшига етмаган ёки ақли ожиз бўлса, у ҳолда рухсат бериш ҳуқуқи унинг васийларига ўтади. Васийлик тартиби эса қуйидагича:

1. Ўғиллар
2. Ота
3. Бобо
4. Ака-укалар. («Ал-Фатава ал-Ҳиндийя», 5/357)

Агар бемор ақлли ва балоғат ёшида бўлиб, амалиётга рухсат берса ёки бермаса, у ҳолда васийларнинг ёки қариндош-уруғ сўзининг аҳамияти йўқ. Амалиёт айнан бемор сўзига боғлиқ ва айнан унинг хоҳишига қўра иш юритилади.

Рухсат эса 2 хил:

А. Мутлақ рухсат. Яъни бемор шифокорга ўз ихтиёрини тўла топширади ва шифокор нимани лозим топса, шуни қилади.

Б. Чекланган рухсат. Яъни бемор шифокорга муайян аъзонинг устидагина амалиёт ўтказишга рухсат беради, шифокор ҳам ундан нарига ўтмайди.

Умуман олганда, рухсатнинг 4 та шарти бор:

- 1) Рухсат бемор ёки унинг васийси томонидан берилади.
- 2) Рухсат берувчи шахс мажбурланмаган, бошқа шахс томонидан босим ўтказилмаган бўлиши.
- 3) Берилган рухсат аниқ-равшан бўлиши.

4) Ўтказилажак амалиёт шаръан жоиз бўлиши.

20. Савол: Рухсат бериш беморга вожибми?

Жавоб: Агар амалиётнинг муваффақиятли ўтиши, фойдали бўлиши ишончли шифокорлар томонидан айтилаётган бўлса, бундай амалиётга рухсат бериш беморга вожиб. Чунки у ўз жисмини, жонини сақлашга, авайлашга буюрилгандир. Агар рухсат бермаса, гуноҳкор бўлади. Лекин ўзини-ўзи ўлдирган ҳисобланмайди. Чунки амалиётдан келадиган наф аниқ эмас, балки тахминийдир («Ҳошияту Ибн Обидийн», 5/296).

21. Савол: Рухсат талаб этилмайдиган фавқуллодда ҳолатлар ҳам борми?

Жавоб: Ҳа бор. Булар қуйидагилар:

1) Бемор ўлим ёқасида турганда, тана аъзоларидан бири нобуд бўлаётган, рухсат олишга вақт ҳам, имкон ҳам йўқ ҳолатда.

2) Аниқланган касаллик тез тарқайдиган бўлса. Бунда жамият манфаати ҳисобга олиниб, амалиётга қўл урилаверади.

Ҳар икки ҳолатда шифокорнинг зудлик билан ҳаракат қилиб, бемор ҳаётини сақлаб қолиши вожиб.

22. Савол: Ортиқча бармоқларни кесиб олиб ташлаш мумкинми?

Жавоб: Агар оғриқ берса, оғриқ шу аъзони олиб ташлаш билан бартараф бўлса, бундай бармоқни жарроҳлик йўли билан олиб ташлаш мумкин. Чунки

шариатда «Ҳар қандай зарар шариатга биноан кетказилади» («Ал-қоваид ал-фиқҳийя», 76-бет) деган қоида мавжуд. Акс ҳолда мумкин эмас.

23. Савол: *Касалликни аниқлаб бўлмаган, даволаш ўта қийин бўлган ёки тинчлантирувчи дори-дармонлар таъсир этмай қолган ҳолатларда шифокорлар оғриқни мияга етказувчи асаб толаларини олиб ташлайдилар. Шу мумкинми?*

Жавоб: Агар бундан ўзга илож қолмаса, шунингдек, келажақда оғирроқ ҳолатга олиб келмаса, рухсат этилади. Бошқа жарроҳлик амалиётларини ҳам шунга таққослаш мумкин.

24. Савол: *Ўлган она қорнини ёриб, болани чиқариб олиш мумкинми?*

Жавоб: Агар ҳомиланинг тирик эканига шифокорларнинг ақли етса, она қорнини ёриб бўлса ҳам бола чиқариб олиниши вожиб. Чунки тирик жонни била туриб ўлим чангалига топшириш шаръан ҳаромдир.

25. Савол: *Беморнинг бир жойидан иккинчи жойига қайсидир аъзосини кўчириб ўтказишга шариат нима дейди?*

Жавоб: Агар шифокорнинг билими ва тажрибаси мана шуни маъқул топса, бунга рухсат этилади. Модомики, беморга ташқаридан ёрдам олишга рухсат бор экан, ўзининг ўзига ёрдам беришига ҳам рухсат берилиши табиийдир. Бунга куйиш ҳолатларида ба-

даннинг бир еридан куйган ерига тери олиб ўтказишни мисол қилиш мумкин.

26. Савол: *Тирик одамнинг тирик одамга баъзи аъзоларини кўчириб ўтказиш ҳақида тўхталиб ўтсангиз.*

Жавоб: Кўчириладиган аъзо вазифасини бошқа аъзо бажара оладиган бўлиб, уни инсон жисмидан ажратиб олиниши ўлимга олиб келмаслиги ёки кўчириб ўтказилаётган аъзо инсон танасида ягона бўлса, унинг кўчирилиши ўлимга олиб келиши мумкин (юррак, жигар, мия). Агар ўтказилаётган аъзо вазифасини бошқа аъзо бажара оладиган бўлиб, уни инсон танасидан ажратиб олиниши ўлимга олиб келмаса, бундай амалиётга баъзи шартлар билан рухсат берилади (*Макка, Ислом фиқҳи академияси, 1985 й., Ҳалқаро Ислом анжумани, Малайзия, 1969 й.*).

Бу шартлар қуйидагилардан иборат:

1. Аъзоси кўчирилаётган шахснинг зарар кўрмаслиги.
2. Мажбурланган бўлмаслиги.
3. Аъзони кўчиришдан бошқа чора қолмаслиги.
4. Амалиётнинг муваффақиятли ўтиши илмий ва тажрибавий жиҳатдан исботланган бўлиши.

27. Савол: *Мия ишлашдан тўхтаган, лекин юрак ишлаётган бўлса, бундай инсон ўлган ҳисобланадими?*

Жавоб: Йўқ, ўлган ҳисобланмайди. Чунки юрак уруши унинг тириклиги белгисидир.

28. Савол: *Эркак уруғдонларини кўчириб ўтказиш жоизми?*

Жавоб: Йўқ. Чунки уруғдонларнинг кўчирилиши инсон насл-насабининг аралашиб кетишига олиб келади. Бу эса шаръан ҳаромдир.

29. Савол: *Аёл тухумдонларини кўчириб ўтказиш жоизми?*

Жавоб: Йўқ. Чунки аёл тухумдонларининг кўчирилиши ҳам юқоридаги каби инсон насл-насабининг аралашиб кетишига олиб келади. Бу эса шаръан ҳаромдир.

30. Савол: *Ҳайвонлар аъзосини инсонларга кўчириш жоизми?*

Жавоб: Аъзоси кўчириб олинаётган ҳайвон шаръан – пок деб эълон қилинган ҳайвонлар туркумидан бўлса (шариат талабларига биноан сўйилган туя, мол, қўй каби), бундай ҳайвоннинг ҳар қандай аъзосини инсонга кўчириб ўтказишга рухсат берилган. Агар аъзоси кўчириб ўтказилаётган ҳайвон шариатда пок деб айтилмаган бўлса (ўлимтиқлар, чўчқа, ит каби), бундай ҳайвонлар аъзосидан фойдаланиш жоиз эмас. Лекин қаттиқ зарурат бўлиб, нопок ҳайвон аъзоси ўрнини босадиган пок ҳайвон аъзоси топилмаган ҳолатда, нопок ҳайвон аъзосидан фойдаланишга рухсат берилади («Ал-Фатава ал-Ҳиндийя», 5/255).

31. Савол: Қизлик пардасини тикиб қўйиш амалиётига шариат қандай қарайди?

Жавоб: Бу асло мумкин эмас. Ҳар қандай ҳолатда ҳам бундай амалиётга қўл уриш шифокорга ҳаромдир.

32. Савол: Даволаш мақсадида ўтказиладиган куйдириш амалиётининг ҳукми ҳақида тўхталсангиз.

Жавоб: Агар бунга зарурат бўлса, бемор соғлиги-га фойдали бўлса, рухсат этилади.

33. Савол: Шифокор ва ёрдамчилари қандай сифатларга эга бўлиши керак?

Жавоб: Шифокор ва ёрдамчиларидан барча мўмин-мусулмонлардан талаб этилган фазилатлар, одоблар талаб этилади, жумладан:

- тўғрисўзлик
- ваъдага вафо
- хушмуомалалик
- беморга насиҳат қилиш ва маслаҳат бериш
- сир сақлаш.

34. Савол: Тўғрисўзлик деганда бемор ҳолига салбий таъсир этса-да, унинг ҳақиқий ҳолатини ўзидан яширмаслик ҳам кирадими?

Жавоб: Ҳа, албатта. Лекин бунини беморнинг яқинлари орқали ҳам қилиш мумкин. Улар бу ишни муносиб тарзда амалга оширадилар. Беморнинг ҳақиқий аҳволи сир сақланганда эса, бемор васият қилиш, бошқалар билан молиявий

муносабатларни тартибга солиш, савобли амалларни кўпроқ қилиб қолиш имкониятидан маҳрум этилади. Бу эса мумкин эмас. Лекин шундай вазиятлар ҳам бўладики, шифокорнинг беморга доир маълумотларни сир тутиши лозим бўлади. Масалан, беморнинг шифокорни ўз касаллиги тарихидан бохабар қилиш мақсадида ўзи бошидан кечирган “саргузаштлар”ни сўзлаб бериши каби. Чунки бундай маълумотларни ошкор қилиш, беморга гоҳ маънавий, гоҳ жисмоний, гоҳ молиявий зарар етказиши мумкин. Бундай маълумотлар ибрат тарзида сўзлаб берилганда эса, бемор номи махфий тутилиши керак. Қачонки, сирнинг сирлиги қолмаса ёки маълумот сир тутилганда ошкор этилганидан кўра каттароқ зарарга олиб келса, сирнинг ошкор этилиши бемор учун фойдали бўлган ёки беморнинг ўзи ошкор этишга рухсат берган ҳолатлар бундан мустасно. Беморга доир маълумотлар шаръий асоссиз талаб этилган ҳолатда шифокорга охириги чора сифатида ёлғон сўзлашга рухсат этилади.

35. Савол: *Эр-хотинни текшириш давомида эрнинг мутлақ бепушт экани аниқланди, бироқ хотин ҳомиладор. Бу ҳолатда шифокор қандай йўл тутади? Хотиннинг аҳволидан эр хабардор этиладими?*

Жавоб: Шифокорнинг бемор эрга: «Текширишлар сизнинг ҳозирча мутлақ бепуштлигингизни кўрсатмоқда», дейиш билан кифояланиши маъқул. Қолган гапни эр-хотин ўзаро ҳал этиб олаверади.

36. Савол: Эр ёки хотин хавфли юқумли касалликка чалинган. Бу ҳолда шифокор иккинчи тарафни огоҳ этиши керакми?

Жавоб: Албатта, чунки касаллик бутун оилага тарқашни мумкин. Кўпчиликнинг манфаати бир кишининг манфаатидан устун қўйилади.

37. Савол: Касалликнинг юқиши бор гапми?

Жавоб: Ҳа, юқиш бор нарса, ундан сақланиш лозим. Чунки Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бир ҳадисларида моховдан шердан қочгандек қочишни буюрган бўлсалар, бошқа бир ҳадисларида эса вабо тарқаган ҳудудга кирмасликни, агар кирилган бўлса, чиқмасликни буюрганлар (*Имом Бухорий ривояти*). Лекин мусулмон одам ҳеч бир касаллик Аллоҳнинг изнисиз юқмайди, деган эътиқодда бўлиши керак.

38. Савол: Турмуш қуриш мақсадида тиббий текширувдан ўтаётган бўлғуси келин-куёвнинг бирида жиддий касаллик аниқланди. Шифокор бундай вазиятда нима қилиши керак?

Жавоб: Касал тарафнинг касалликларига тўхталмасдан, балки “Сизларга турмуш қурмасликни маслаҳат бераман” дейиш билан кифоялангани дуруст.

39. Савол: Беморларга шариат тарафидан қандай енгилликлар берилган?

Жавоб: Беморларга берилган енгилликлар ҳақида фикҳ китобларида батафсил баён қилинган. Биз улардан баъзиларини мисол тариқасида санаб ўта-миз, холос:

- Таҳорат ва ғуслдаги енгилликлар.
- Намоз ўқишдаги енгилликлар.
- Рўза тутишдаги енгилликлар.
- Ҳаж қилишдаги енгилликлар.

40. Савол: Шифокорнинг мусулмон бўлиши шартми?

Жавоб: Шариатимиз мусулмонлар орасида барча соҳаларда етук мутахассислар бўлишини талаб этади. Бироқ бахтга қарши баъзи соҳада етук мутахассис бўлмаса, ўз билими ва тажрибаси, инсонпарварлиги билан танилган ўзга дин вакилига мурожаат этишга рухсат берилган. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам Мадинага ҳижратлари пайтида Бани Дайл қабиласидан бир мушрикни йўл кўрсатувчи қилиб ёллаганлари бунга далилдир (*Имом Бухорий ривояти*). Бироқ унинг ибодатга тегишли масалаларда берган маслаҳатларига эҳтиёт бўлиб ёндашиш керак.

41. Савол: Ишончли шифокорлар камёб бўлган пайтда кимдан маслаҳат олган маъқул?

Жавоб: Бундай пайтда ўша шифокорлар орасидан нисбатан маъқулроғи танланади. Чунки шариатда “Икки зарардан енгилроғи танланади”, деган қоида бор.

42. Савол: Беморга қон бериб туриш, яъни донорлик масаласини ҳам ёритиб ўтсангиз.

Жавоб: Беморга қон бериш шариатимиз тарғиб этган ишлардан. Бунда қон берувчининг соғлиғига ҳам бевосита наф бор. Агар ихтиёрий равишда қон берувчилар топилмаса, у ҳолда пул эвазига бўлса ҳам, олишга рухсат этилган. Умуман қон олиб, қон беришнинг 4 шарти зикр қилинади:

1. Қон қуйиш ишончли шифокор тавсиясига кўра бўлмоғи.

2. Бунинг ўрнини босувчи бошқа воситанинг бўлмаслиги.

3. Қон берувчининг зарар кўрмаслиги.

4. Керак бўлган миқдордагина қон олиш.

43. Савол: Инсон аъзоларини сотиш мумкинми?

Жавоб: Йўқ, асло. Чунки инсон ўз мулки бўлган нарсаларнигина сотиши мумкин. Инсон аъзолари эса инсоннинг мулки эмас, балки шу аъзоларни яратган Аллоҳ таолонинг мулкидир. Бунинг устига инсон аъзоларини сотиш Аллоҳ азиз қилган зотни хорлаш билан тенг (*Халқаро ислом анжумани, Малайзия, 1969 й.*).

44. Савол: Шифокор ва бемор ўртасидаги молиявий муносабат қандай асосга кўра бўлади?

Жавоб: Шифокор ва бемор муносабатлари ижара қонун-қоидаларига кўра бўлиб, ижара ҳукмлари фикҳ китобларининг ижара муносабатларига атал-

ган бўлимида батафсил баён этилган. Биз бу ерда унинг асосий хусусиятларинигина айтиб ўтамиз.

– Бемор амалиёт учун шифокорни ёки касалхонани маълум миқдордаги маблағ эвазига ёллаши, яъни ижара шартномаси тузиши мумкин. Чунки Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам Имом Бухорий ривоят қилган ҳадисда қон олдириб ҳақини берганлар.

– Томонларнинг шартнома тузишга салоҳияти бўлиши.

– Шартнома тузишда томонларнинг эркин бўлиши.

– Келишилган ишга нисбатан шариат рухсат берган бўлиши.

– Қилинадиган иш, яъни амалиёт тафсилотларигача баён қилинган бўлиши.

– Келишилган маблағ миқдори аниқ бўлиши.

45. Савол: Шифокор ва ёрдамчилари келишилган маблағни қачон оладилар?

Жавоб: Келишилган маблағ шартномага кўра олдин ёки даволаш гуруҳидагиларнинг ҳар бири ўз вазифасини бажариб бўлган заҳотиёқ берилади («Бадоус-сонаиъ», 4/201).

Масалан, жарроҳ амалиётни тугатиб бўлгач, ҳақини олса, анестезиолог наркозлаш ишларини охирига етказгач, ўз ҳақини олиши мумкин.

46. Савол: Шартнома қандай ҳолатларда бузилади?

Жавоб: Аввало, ҳар икки тараф шартномага риоя этиши шарт. Аллоҳ таоло айтади:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ﴾

«Эй мўминлар, битимларга вафо қилингиз» (Моида сураси, 1-оят). Агар даволовчи тараф шартномани бузмоқчи бўлса, шартномани бажаришга мажбур қилинади. Агар бемор асоссиз равишда шартномани бузмоқчи бўлса, у ҳолда даволанишга эмас, пулни тўлашга мажбур этилади. Фақат 3 ҳолатдагина шартнома бузилади.

1. Шартномани бузишга асос бўлса. Бунга касалнинг соғайиб кетишини мисол қилиш мумкин.

2. Томонлардан бирининг вафот этиши.

3. Томонлар шартномани бузишга келишсалар.

47. Савол: Шифокор тавсия этган дориларга спирт ёки чўчқа каби истеъмоли ҳаром қилинган ҳайвон унсурлари қўшилган бўлиши мумкин. Шариат бунга қандай қарайди?

Жавоб: Мусулмонлар бу каби масалаларга кундалик ҳаётда кўплаб дуч келганлари учун бу ҳақда батафсилроқ тўхталсак.

Аввало, нажосат (ифлос) ҳисобланган нарсалар билан ҳаром қилинган нарсаларни бир-бирига аралаштирмаслик керак. Гарчи улар ҳукмда бир бўлса-да, бу иккаласи икки хил нарсадир. Шариатда бундай қоида бор: “Ҳар бир нажас ҳаром қилингандир. Лекин ҳар бир ҳаром қилинган нарса нажас

бўлиши шарт эмас”. Шариатда “нажас” деб эътибор қилинган асосий нарсалар қуйидагилардир:

1) Ўлимтик. (Қуруқликда яшовчи қони бор ҳайвон назарда тутилмоқда. Уларнинг пати, жуни, шохи, суюги бундан мустасно).

2) Инсон ва ҳайвон ахлатлари.

3) Чўчқа, ит каби баъзи ҳайвонлар.

4) Инсон ва қуруқликда яшовчи ҳайвондан оқиб чиққан қон.

5) Маст қилувчи суюқ моддалар.

Бу нарсаларни тановул қилиш, яъни ейиш ва ичиш тақиқланади. Лекин ейиш-ичишдан ташқари, бошқа мақсадларда фойдаланиш мумкин. Масалан, ерга ўғит сифатида, ёғлардан совун тайёрлашда фойдаланиш каби. Бундай совунлардан фойдаланилгач, ювилган нарса тоза сувда чайиб ташланса бас. Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, номи зикр этилган нарсалар кимёвий жихатдан қайта ишланиш натижасида умуман бошқа нарсага айланиши ва шунга биноан ҳукми ҳам ўзгариши мумкин. Бошқа нарсага айланиш деганда, нарсанинг таъми, ранги, ҳиди ва номининг мутлақо ўзгариб кетишига айтилади.

Шариатда ҳаром деб эътибор қилинган нарсаларнинг (*Моида сураси, 2-оятга қаралсин*) асосийлари қуйидагилардир:

1) Ўлимтик.

2) Оқиб чиққан қон.

3) Чўчқа гўшти.

4) Инсон гўшти.

5) Эҳромдаги киши овлаган ҳайвон.

6) Йиртқич ҳайвон гўшти.

7) Бировнинг нарсаси.

8) Заҳар.

Нажас ёки ҳаром деб эълон қилинган нарсаларни ички истеъмол учун ишлатиш мутлақо мумкин эмас. Зарурат туғилган ҳолатларда эса баъзи шартлар билан истеъмол қилишга рухсат этилади. Аллоҳ таоло айтади:

﴿فَمَنِ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرَ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمٍ
فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

«Энди кимки очарчиликда, гуноҳ томон оғмаган ҳолида (мазкур ҳаром қилинган нарсаларни ейишга) **мажбур бўлса** (Аллоҳ кечирар). **Зеро, Аллоҳ мағфиратли, меҳрибондир»** (*Моид* сураси, 3-оят).

Шартлар қуйидагилардан иборат:

1) Шу нарсада шифо борлигини аниқ билиш.

2) Уларнинг ўрнини босувчи пок нарсанинг бўлмаслиги.

3) Бошқа нарсага аралашмаган ҳолида бўлиши.

4) Заруратнигина қондирадиган миқдорда бўлиши.

5) Маст қилмайдиган озгина миқдорда бўлиши.

Энди ташқи истеъмолга келсак. Уларнинг ўрнини босадиган восита бўлмаган ҳолатда улардан фойдаланиш мумкин. Аллоҳ таоло айтади:

﴿وَقَدْ فَصَّلَ لَكُمْ مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ إِلَّا مَا اضْطُرُّتُمْ إِلَيْهِ﴾

«... Ахир У сизларга ҳаром қилинган нарсаларни муфасссал баён қилган-ку, магар музтар-ночор бўлиб қолган ҳолларингиздагина (у ҳаром қилинган нарсалардан ҳам ейишингиз мумкин)» (Анъом сураси, 119-оят). Бунинг устига улар теккан ерни тоза сув билан ювиб поклаш мумкинлигини ҳисобга олсак, муаммо бутунлай бартараф бўлади.

ХУЛОСА

Комил инсонни тарбиялаш учун, асосан, унинг рухий-маънавий оламини бойитиш, онгига миллий қадриятларимизни, муқаддас динимизнинг соф исломий ақидаларини сингдириш муҳим аҳамият касб этади. Зотан, мана, 15 асрдан бери Ислом дини инсонларни ҳалолликка, эзгуликка, инсоф-адолатга, бошқаларга яхшилик қилишга чорлаб, ҳидоят маёғи вазифасини ўтаб келмоқда.

Ислом шариатининг асосий мақсади жамиятда яшайдиган ҳар бир инсонни ҳар томонлама камол топтириш, унинг эрки, ҳуқуқи ва манфаатларини адолат асосида ҳимоя қилиш ва шу орқали инсониятнинг икки дунё саодатига эришувига кўмаклашишдир. Инсоннинг ақл-заковати, дини, мол-мулки, соғлиғи, ор-номусини сақлаш ва мунтазам ҳимоя қилиш Ислом ҳуқуқининг асосини ташкил этади.

Диёримиз мустақилликка эришгач, миллий истиқлол ҳақидаги азалий орзу-умидларимиз рўёбга чиқди. Натижада асрий қадриятларимиз тикланди ва ривожланиб бормоқда. Маданиятимиз, динимиз ўзининг табиий-тарихий, миллий, диний ва фалсафий асосларига қайтмоқда. Айниқса, маънавий мероснинг ўрганилиши, аждодларимиз турли соҳаларда қолдириб кетган асарларнинг оммалаштирилиши, динимиз ривожланиши учун шароит яратилгани мусулмон халқимиз учун буюк халоскорлик ва миллатнинг келажак тараққиёти учун қудратли омил бўлди.

Лекин, афсуски, шунга қарамай, айримлар ҳали-ҳануз динимизнинг асл моҳиятини тушунмасдан, эскича қарашлардан, эскича қолип ва нолишлардан қутула олмаётгани барчани ташвишга солади.

Қўлингиздаги китобда динимизнинг асоси бўлган илм ва унинг саккиз қоидаси, дил ва имон манзиллари, тақдир, фатво ва унинг аҳамияти, сотиладиган нарса ҳукмлари, мол, мулкчилик, битимлар ҳамда тиб қоидалари ҳақида аниқ маълумотлар берилди.

Аслида, барчамиз ушбу мавзулардаги масалаларга ҳар куни, ҳар қадамда дуч келамиз. Бу борада китоблар кўп, адабиётлар бисёр. Лекин бу масалаларни яхлит ҳолда ифода этиб берган асарлар санокли. Ушбу асарлар сафига яна биттаси қўшилганидан мамнунмиз. Бу ишга қўл уриб, халқимиз, миллатимизга хизмат қилишдек эзгу ишга қўл урдик. Бунинг баҳосини эса, албатта, ўқувчи беради.

ФОЙДАНИЛГАН МАНБАЛАР РЎЙХАТИ

1. Қуръони карим.
2. «Қуръони карим: маъноларининг таржима ва тафсири». Шайх Абдулазиз Мансур. Тошкент, 2018.
3. Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. «Саҳиҳул Бухорий». Тошкент, 1973.
4. Имомдуддин Исмоил ибн Касир. «Тафсири Қуръони Азим», Дор ихъил кутубил арабийя.
5. Муҳаммад Али ас-Собуний. «Роваиъул Баён тафсири Аятил Аҳкам минал Қуръон», Дор ихъит турсил арабий, Байрут.
6. Абдуллоҳ ибн Аҳмад ан-Насафий. «Тафсири Насафий», Дорул китабил арабий, Байрут, Ливан. 1982.
7. Алауддин Абу Бакр ибн Масъуд ал-Косоний. «Бадаиус-сонаиъ». «Дорул-фикр». Дамашқ, 1989 й.
8. Абдурраҳмон ибн Муҳаммад ал-Калибулий Шайхизода. «Мажмаҳул Анхур фи Мултақол Абхур», дорул кутубил илмийя, Байрут, Ливан, 1989.
9. Абдуллоҳ ибн Маҳмуд ал-Муслий ал-Ҳанафий. «Ал-ихтиёр ли таълили Мухтор», Дорул Арқам. Байрут.
10. Аҳмад ибн Абдурроҳман ал-Мақдисий. «Мухтасари минҳожил қосидийн», Мактабату дорул баён, Дамашқ, 1978.
11. Кувайт вақф ва Исломий ишлар вазирлиги. «Фикҳ энциклопедияси», Тибобату зотус салосил.
12. Муҳаммад Амийн ибн Обидийн. «Раддул Мухтор ала Дуррил Мухтор», Дорул кутубил илмийя. 1994 й.

13. Асъад Муҳаммад Саъид Соғурчи. «Ал-фиқҳул Ҳанафий ва адиллатуху», Дорул калимит тоййиб. 2000 й.

14. Абдурроҳман ал-Жазийрий. «Китобул фиқҳи алал мазҳабил арбаъати», Дорул фикр.

15. Доктор Ваҳба Зухайлий. «Ал-фиқҳул исламийю ва адиллатуху», Дорул фикр, Дамашқ. 1997 й. 4-нашр.

16. Маҳмуд ибн Аҳмад ибн Мусо ибн Аҳмад ибн Хусайн Бадириддин Айний ал-Ҳанафий. «Ал-биноя шарҳул Ҳидоя». «Дорул кутубил илмийя». Қоҳира, 1999 й.»

17. «Ал-фатавал ҳиндийя». Байрут, 1996 й.

18. Жалолиддин Абдурроҳман ас-Суютий. «Ал-аш-баҳ ван-назоир». Байрут, 1989 й.

19. Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Мухтор аш-Шинқитий. «Аҳқамул жироҳа ат-тиббийя». Жидда, 1994 й.

20. Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. «Ҳадис ва ҳаёт». Тошкент, 2005 й.

